

Scientific Quarterly

Jostarnameh Comparative Literature

P-ISSN:2645-4882

E-ISSN:2645-4874

**Jostarnameh Comparative Literature
Year 9. No 33 / autumn 2025**

**Examining the Hermeneutic Codes of Nezami's
Khosrow and Shirin and Analyzing the Complex Relationships
of the Characters Based on Roland Barthes' Theory**

Gholamali Mehrabipour¹; Farzaneh Yousef Ghanbari ²(Corresponding Author) Masoud Kheradmandpour³; Ali Zahed⁴

Date received: 20/3/ 2025 Date Accepted: 24/4 2025

pp:(91- 96)

Abstract

Language in general, and literature in particular, can be employed as a powerful tool for the free transmission of thoughts and the creation and discovery of new meanings within a vast system of signs and significations. Utilizing structuralist semiotics and employing a descriptive-analytical method, the present study attempts to examine the underlying semantic layers of Nezami's Khosrow and Shirin through Roland Barthes' ten-stage definition of hermeneutic codes. The aim of this research is to unveil the hidden relationships and interactions between the characters and to present a new yet textually grounded interpretation of this work. The conducted analyses reveal that Nezami, with precision and ingenuity, has not only crafted a romantic narrative but has also constructed a complex and symbolically rich structure

-
1. Ph.D. Student, Department of Persian Language and Literature, Dezful Campus, Islamic Azad University, Dezful, Iran.Email: 2002238154@iau.ir
 2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Dezful Campus Islamic Azad University, Dezful, Iran.Email: ghanbari.1977@yahoo.com
 3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Dezful Campus, Islamic Azad University, Dezful, Iran Email: Af116737@gmail.com
 4. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Dezful Campus, Islamic Azad University, Dezful, Iran Email: Alizahed2@yahoo.com

within his work. The characters, particularly Khosrow and Shirin, have been analyzed from a novel perspective, and the findings suggest that, contrary to common perception, Shapūr, who is typically regarded as a passionate lover, is in fact the key figure of the story. Although he initially appears to be enamored with Shirin, he quickly reverts to his original hidden intention and, with remarkable intelligence and cunning, strives to use Khosrow and Shirin's union as a means to fulfill his own ambition of ascending from servitude to kingship. Consequently, Nezami, through the use of semantic codes, does not merely seek to narrate a love story but endeavors to embed intricate and profound layers of meaning within his text.

Keywords: Khosrow and Shirin, Nezami Ganjavi, Hermeneutic Codes, Roland Barthes' Theory.

Detailed Abstract

Introduction

Persian literature abounds with texts that embody profound and intricate layers of meaning. One of its most distinguished works is Khosrow and Shirin by Nezami Ganjavi - a masterpiece that deserves deep scrutiny not only from an aesthetic and narrative standpoint but also from the perspective of semantic and hermeneutic analysis. In this study, the hermeneutic codes of this composition will be examined, and the intricate relationships among the characters in the story will be analyzed based on Roland Barthes' theory. Barthes, as one of the theorists of structuralism and post-structuralism, introduces the concept of "hermeneutic codes" as one of the key elements in the process of deciphering a text. These codes refer to the narrative knots and semantic suspensions that drive the reader to uncover hidden meanings and fundamental questions surrounding the narrative. In Khosrow and Shirin, the characters are situated within a framework of emotional, social, and ethical tensions, with hermeneutic codes playing a crucial role in advancing these conflicts. By examining these codes, one can discern how narrative suspensions, the secrets, and the unspoken elements of the text render its meaning intricately complex and double the pleasure of reading. This article seeks to employ Barthes' method to explore how these codes are formed and what role they play in the intricate ties between characters and it also addresses these research inquiries by asking whether, by taking into account the narrative staging and employing Barthes' hermeneutic codes, one can decipher the main characters and the events associated with them and could the character of Shapur be regarded as the primary actor and the behind-the-scenes orchestrator of the love between Khosrow and Shirin?

- Research Methodology

Language in general - and literature in particular - can be employed, within

a vast array of meanings and signs, as a powerful tool for the free expression of thoughts as well as for the creation and exploration of new concepts. The present study by employing structural semiotics and a descriptive-analytical method, has attempted to examine the underlying layers of semantic meaning in Nezami's epic "*Khosrow and Shirin*" by utilizing Roland Barthes' ten-stage definition of hermeneutic codes. The objective of this study is to unveil the hidden relationships and interactions among the characters, and to present a new reading—one that is, however, substantiated by the verses of this work. Analyses of this text demonstrate that Nizami, with deliberate precision and cunning, has constructed a love story in his work based on a complex framework of literary codes. In this analysis, employing Barthes' perspective, the characters—especially Khosrow and Shirin—have been thoroughly examined, and the findings indicate that, contrary to the common perception that Khosrow is not regarded as a deeply heart-broken lover, he in fact constitutes the central enigma of the narrative. Shapur initially fell in love with Shirin; however, he swiftly reverted to his original, covert intention and, with all his ingenuity and deceit, endeavored to exploit the union of Khosrow and Shirin as a means to fulfill his own agenda—namely, the transition from servitude to kingship. Consequently, by utilizing semantic codes, Nizami aimed not only to narrate a love story but also to establish intricate and richly layered semantic dimensions within his text.

-Discussion and Analysis

An analysis of the epic *Khosrow and Shirin* based on hermeneutic codes reveals that this story, beyond being an eventful romance, is replete with puzzling mysteries. In the beginning, the childhoods of certain characters such as Shirin and Shapur remain shrouded in ambiguity. Time and space in Nizami's narrative are compressed and vague, with major events sometimes recounted in just a single verse. Mysteries—such as the peculiar behavior of Khosrow's horse, his enigmatic dream, and the absence of his sagacious mentor, Bozorg Omid, in unraveling the narrative—provoke questions in the reader's mind. Moreover, the sudden entrance of Shapur and Shirin is unprecedented. From a Jungian psychological perspective, Khosrow's dream can be interpreted as a sign from the unconscious, cryptically foretelling the future. Overall, Nezami's narrative abounds with meaningful ruptures, cryptic silences, and characters who appear within an enigmatic framework, collectively forming the hermeneutic codes of the story.

In the tale of *Khosrow and Shirin*, fate and the archetypal role of Shapur—as both intermediary and wise counselor—determine the course of Khosrow and Shirin's love. Khosrow's dream serves as an augury of union, while Shapur, through his eloquence, ignites the love between them. Initially, he introduces Shirin to Khosrow with vivid imagery and carefully chosen words,

and then he reveals an image of Khosrow to Shirin. However, as the story unfolds, Shapur's role becomes increasingly complex; he who initially appears as a loyal and helpful aide gradually adopts an ambiguous, and at times, deceptive persona. Rather than relying solely on mere speech, Shirin is inclined to pursue genuine observation and deeper understanding. This blend of deceit and truth enhances the richness and mystery of the narrative, signifying that behind an appearance of loyalty, there are hidden motives. In Nezami's Khosrow and Shirin, certain facets of truth emerge gradually over time. Shapur, who at the outset serves as Khosrow's devoted messenger and envoy, slowly transforms into a counselor and close confidant of Shirin, transcending his initial role as a mere intermediary. Meanwhile, Khosrow distances himself from a life of indulgence, confers with the wise, and attains a measure of intellectual maturity. The bitter exchanges between Khosrow and Shirin peel away parts of Shapur's façade, revealing his multifaceted character. Shirin, with a touch of sarcasm, comments on the influence of Shapur's rhetoric and imagery in crafting a fanciful love between herself and Khosrow. On the other hand, Shapur- armed with distinctive wisdom and cunning- consistently endeavors to soften the harshness of events, thereby paving the way for the union. Through his artistry, charm, and dream interpretation, he plays a pivotal role in the progression of the narrative, acting not only as a messenger but as a covert performer on the stage of Shirin and Khosrow's destiny.

- Conclusion

This study, employing Roland Barthes' theory of hermeneutic codes, has analyzed the hidden semantic layers in the epic Khosrow and Shirin. The results indicate that Nezami was not merely intent on creating a love story; rather, by using various codes, he offered a multi-layered work full of concealed meanings. The characters- especially Khosrow and Shirin- are depicted in a more intricate manner, and the narrative contains contrasts such as love versus power and lust versus nobility. Shapur initially appears as a wise and loyal counselor; however, in reality, through deception and clever schemes, he alters the course of the narrative to suit his own interests. Contrary to previous analyses, Shapur is not simply an innocent lover, but rather he stands at the core of the narrative's transformations. Ultimately, the story of Khosrow and Shirin evolves from a mere romantic legend into a complex analysis of love, power, and deceit, with Shapur recognized as the true hero of the tale.

References

Books

1. Ahmadi, Babak. (2012). *Structure and Interpretation of the Text*. Tehran: Nashr Markaz.
2. Barthes, Roland. (2003). *S/Z*, Translated by Parviz Mohajer. Tehran: Nashr Markaz.
3. _____. (2008). *Introduction to Narrative Analysis*, Translated by Mohammad Ragheb. Tehran: Farhang-e Saba.
4. Payandeh, Hossein. (2018). *Theory and Literary Criticism: An Interdisciplinary Textbook*. Tehran: SAMT.
5. Hafez, Khwaja Shams al-Din Muhammad (1988). *Divan of Poems*, edited by Anjavi Shirazi, Tehran: Javidan.
6. Sojoudi, Farzan. (2003). *Applied Semiotics*. Tehran: Ghesseh.
7. _____. (2014). *Semiotics: Theory and Practice* (2nd ed.). Tehran: Nashr Elmi.
8. Safavi, Kourosh. (2014). *Introduction to the Semiotics of Literature*. Tehran: Nashr Gisoom.
9. Culler, Jonathan. (2003). *Literary Theory*, Translated by Abbas Mokhber (2nd ed.). Tehran: Nashr Markaz.
10. Nezami Ganjavi, Ilyas ibn Yusuf. (1987). *Khamseh*, Edited by Mohammad Vahid Dastgerdi. Tehran: Elmi.

Articles

1. Haghtalab, Rahmatollah, et al. (2022). "Examining and Analyzing the Educational Features of Qabus-Nama in Relation to Parent-Child Relationships Based on Roland Barthes' Five Codes Theory." *Educational Literature Research Journal (Persian Language and Literature Research)*, Issue 53, pp. 1-24.
2. Dalvand, Leila, et al. (2023). "Analyzing the Novel Azadeh Khanom and Her Writer by Reza Baraheni Based on Roland Barthes' Five Codes Theory." *Stylistics of Persian Poetry and Prose (Bahar Adab)*, Issue 16, pp. 75-93.
3. Zolfaghari, Mohsen & Ghanbarian-Shiyadeh, Sakineh. (2018). "A Layered Semiotic Reading in the Semantic Process of Nezami's Khosrow and Shirin." *Persian Literature Textual Studies*, Issue 10, pp. 49-62.
4. Sajadi, Bakhtiar & Babaei, Payam. (2024). "A Semiotic Analysis of the Story from the Perspective of 'Readable' and 'Writable' in Roland Barthes' Theory: A Case Study of Farsi Shakar Ast by Jamalzadeh and S.G.L.L. by Hedayat." *Linguistic Research: Theory and Application*, Issue 4, pp. 1-24. DOI: 10.22034/jls.2024.141008.1092.
5. Safari, Jahangir & Hosseini, Seyed Mojtaba. (2009). "The Character of Shapur in Nezami's Khosrow and Shirin." *Persian Prose Studies*, Issue 203-231.

6. Abdollazadeh, Tayebe, and Vajieh Turkmani Barandozi (2022). "Examining Eros' Love, the Factor of Beauty in the Stories of 'Vis and Ramin' and 'Khosrow and Shirin' (Based on John Lee's Theory)," *Jostarnameh: Comparative Literature*, Issue 19, pp. 155-179. 20.1001.1.26454882.1401.6.19.7.0.

7. Nazifi, Narges. (2016). "Mahin Bano and Shapur: Wise Sages in Nezami's Khosrow and Shirin." International Conference on Oriental Studies, Ferdowsi, and Persian Language and Literature, Tehran.

8. Yavari, Seyedeh Fatemeh, et al. (2021). "Study, Analysis, and Comparison of the Cultural Capital of Female Characters in the Stories of Jalal Al-Ahmad and Simin Daneshvar; Based on Pierre Bourdieu's Theory," *Jostarnameh: Comparative Literature*, Issue 17, pp. 28-49. 20.1001.1.26454882.1400.5.17.2.4

9. Yousef Ghanbari, Farzaneh. (2010). "Is Shirin's Voice the Same as Nezami's Thought?" *Literary Thoughts*, Issue 4, pp. 141-156.

شاپای الکترونیکی: 2645-4874

شاپای چاپی: 2645-4882

فصل نامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی

دوره نهم، شماره سی و سوم، پاییز ۱۴۰۴

بررسی رمزگان هرمنوتیک منظومه خسرو و شیرین نظامی و تحلیل روابط پیچیده شخصیت‌های داستان بر مبنای نظریه رولان بارت

غلامعلی مهرابی‌پور^۱؛ فرزانه یوسف قنبری^{۲*}؛ مسعود خردمندپور^۳؛ علی زاهد^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۴

(صص: ۹۷-۱۳۵)

چکیده

زبان به‌طور عام و ادبیات به‌طور خاص، می‌تواند در قالب مجموعه‌ای وسیع از معانی و نشانه‌ها، به‌عنوان ابزاری قدرتمند برای انتقال آزادانه افکار و نیز خلق و کشف مفاهیم جدید، مورد استفاده قرار گیرد. پژوهش حاضر با بهره‌جستن از نشانه‌شناسی ساختارگرایانه و به‌کارگیری روش توصیفی-تحلیلی، تلاش کرده است تا لایه‌های زیرین معناشناسی منظومه خسرو و شیرین نظامی را با استفاده از تعریف ده مرحله‌ای رمزگان هرمنوتیکی

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران.

پست الکترونیک: 2002238154@iau.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران. (نویسنده مسئول)

پست الکترونیک: ghanbari.1977@yahoo.com

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران.

پست الکترونیک: Af116737@gmail.com

۴. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران.

پست الکترونیک: Alizahed2@yahoo.com

رولان بارت، مورد بررسی قرار دهد. هدف این پژوهش آشکارسازی روابط و تعاملات نهان میان شخصیت‌ها و ارائه خوانشی جدید، اما مستند به ابیات این اثر است. تحلیل‌های این متن، نشان داد که نظامی با دقت و زیرکی، داستانی عاشقانه را با ساختاری پیچیده از رمزگان ادبی در اثر خود پی ریزی کرده است. شخصیت‌های داستان، به‌ویژه خسرو و شیرین، در این تحلیل از بر اساس دیدگاه بارت، مورد بررسی قرار گرفته است و یافته‌ها نشان می‌دهد برخلاف تصور که خسرو به‌عنوان عاشقی دل‌سوخته شناخته نمی‌شود، در حقیقت رمز اصلی داستان بوده است. شاپور در ابتدا به عشق شیرین مبتلا بوده، ولی به‌سرعت به نیت نهان اولیه خود بازگشت و با تمام ذکاوت و فریبکاری، تلاش کرد تا از پس وصال خسرو و شیرین به نقشه خود که رسیدن از غلامی به پادشاهی بود، دست یابد. در نتیجه، نظامی با استفاده از رمزگان معنایی، نه‌فقط در پی روایت یک داستان عاشقانه، بلکه در تلاش برای برقراری لایه‌های معنایی پیچیده و پرمحتوا در متن خود بوده است.

کلیدواژه‌ها: خسرو و شیرین، نظامی گنجه‌ای، رمزگان هرمنوتیک، نظریه رولان بارت.

۱- مقدمه

ادبیات فارسی سرشار از متونی است که لایه‌های معنایی عمیق و پیچیده‌ای را در خود جای داده‌اند. یکی از این متون برجسته، منظومه خسرو و شیرین نظامی گنجه‌ای است که نه‌تنها از حیث زیبایی‌شناسی و روایت‌پردازی، بلکه از منظر تحلیل‌های معناشناسی و هرمنوتیکی نیز شایسته بررسی دقیق است. در این پژوهش، به رمزگان هرمنوتیکی این منظومه پرداخته خواهد شد و روابط پیچیده شخصیت‌های داستان بر مبنای نظریه رولان بارت تحلیل می‌شود. بارت، به‌عنوان یکی از نظریه‌پردازان ساختارگرایی و پس‌اساختارگرایی، مفهوم «رمزگان هرمنوتیک» را به‌عنوان یکی از عناصر مهم در فرآیند رمزگشایی متن مطرح می‌کند. این رمزگان به گره‌های داستانی و تعلیق‌های معنایی اشاره دارد که خواننده را به کشف معانی پنهان و پرسش‌های بنیادین پیرامون روایت سوق می‌دهد.

در منظومه خسرو و شیرین، شخصیت‌ها در بستری از تنش‌های عاطفی، اجتماعی و اخلاقی قرار دارند که رمزگان هرمنوتیک، نقش مهمی در پیشبرد این کشمکش‌ها ایفا می‌کند. با بررسی این رمزگان، می‌توان دریافت که چگونه تعلیق‌های روایی، رازها و ناگفته‌های متن، معنا را دچار پیچیدگی و لذت خوانش را دو چندان می‌کند. این مقاله

می‌کوشد با تکیه بر روش تحلیل بارت، چگونگی شکل‌گیری این رمزگان و نقش آن‌ها در پیوندهای پیچیده میان شخصیت‌ها را واکاوی کند.

۱-۱- بیان مسئله

با توجه به سیر تحول معناشناسی در متن، پژوهش حاضر در پی آن است تا با بهره‌گیری از رمزگان هرمنوتیکی - یکی از پنج رمزگان معناشناسی رولان بارت - به تحلیل و رمزگشایی نشانه‌ها و معانی در جریان روایی منظومه خسرو و شیرین بپردازد. در حقیقت، خسرو و شیرین از جمله، برجسته‌ترین نمونه‌ها در ادبیات غنایی به‌شمار می‌رود که در تاریخ ادبیات ایران، از سوی شاعران بزرگ همچون نظامی، به گونه‌های مختلفی روایت شده است. نظامی گنجه‌ای، با توانایی‌های بی‌نظیر خود در آفرینش شعر و داستان، سبکی بی‌بدیل بنیان نهاد که همچنان در آثار شاعران پس از او سایه‌اش به چشم می‌خورد. او با رجوع به اساطیر و افسانه‌های ایران باستان و بهره‌گیری از ذخایر فرهنگی و ادبیات عربی، یونانی و پیش از خود، توانست شخصیت‌ها و تحولات داستانی پیچیده و نمادین خلق کند؛ اما هدف نظامی از سرودن شعر و نگارش داستان، تنها سرگرم کردن مخاطب نبوده است؛ بلکه او در پی آن بود تا از دریچه زیباشناسی هنر و با تکیه بر عنصر سرگرمی، مخاطب را با ابعاد عمیق انسان‌شناسی و روش‌های شایسته زیست بشری آشنا سازد. با توجه به اینکه «هنر پلی است میان واقعیت و حقیقت یا پلی است میان فلسفه و علوم که محصول تجربه‌اند. داستان نیز به مثابه یک اثر هنری است که در آن بسیاری از قهرمانان و ضد قهرمانانش تصاویری تجربی نیستند که تنها در باور خالق خود، مدفون گردند؛ بلکه زنده‌اند و آزادی عمل دارند. بی‌شک رفتار نهایی فرد تحت تأثیر عناصر اجتماعی و فرهنگی موجود در محیط خواهد بود» (یاوری، ۱۴۰۰: ۳۰).

از میان آثار فاخر نظامی می‌توان به منظومه خسرو و شیرین اشاره کرد. نظامی با بهره‌گیری از نمادهای اساطیری و تاریخی و قریحه ادبی خود، در این منظومه، تلاش کرده است تا ابعاد گوناگونی از تاریخ ایران و عرب را از دریچه شخصیت‌ها و روایتگری به تصویر بکشد؛ بنابراین، این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با گزینش منظومه خسرو و شیرین نظامی و با بهره جستن از تعریف ده مرحله‌ای از موضوعیت‌بخشی تا افشای رمزگان هرمنوتیک رولان بارت، کوشیده است تا به لایه‌های زیرین معناشناسی اثر دست یابد و با آشکارسازی روابط و تعاملات پس پرده میان شخصیت‌ها، خوانشی جدید، اما مستند به ابیات را از منظومه ارائه کند. در نتیجه، این پژوهش با واکاوی مراحل رمزگان هرمنوتیکی،

بر آن است تا به این پرسش‌ها پاسخ دهد که آیا با در نظر گرفتن صحنه‌آرایی داستان و بهره‌جستن از رمزگان هرمنوتیکی بارت، می‌توان از شخصیت‌های اصلی و رویدادهای مرتبط با ایشان رمزگشایی کند؟ و آیا می‌توان شخصیت شاپور را بازی‌گردان اصلی و پرده‌نشین عشق خسرو و شیرین دانست؟

۱-۲- پیشینه و ضرورت پژوهش

بهره‌گیری از رمزگان‌های رولان بارت در باب معناشناسی و آشکارسازی لایه‌های پنهان آثار ادبی، موضوعی نوین در ادبیات ایران و جهان به شمار نمی‌آید. پژوهش‌های بسیاری در ایران (دالوند و دیگران، ۱۴۰۲: ۷۷) از این چارچوب نظری در بررسی انواع مختلف ادبی استفاده نموده‌اند. همچنین، منظومه خسرو و شیرین نظامی و شخصیت‌های آن، بارها از سوی پژوهشگران مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

یوسف قنبری (۱۳۸۹) در مقاله خود با عنوان «بررسی و انطباق صدای شخصیت شیرین با اندیشه نظامی» با نگاهی روان‌شناسانه، منظومه خسرو و شیرین را دوصدایی دانسته است. او معتقد است که صدای رسا و سرکوبگر نظامی در برابر صدای خاموش شیرین قرار می‌گیرد، اما در نهایت، بانگ شیرین بر اندیشه نظامی غالب می‌شود. قنبری با بهره‌گیری از نظریه روان‌شناسی یونگ، نتیجه گرفته است که آنیمای نظامی در روایت داستان و پیرخردمند در شکل‌دهی به شخصیت شیرین نقش مؤثری داشته‌اند.

نرجس نظیفی (۱۳۹۵) در پژوهش خود با عنوان «مهمین بانو و شاپور به‌عنوان خردمندانی فرزانه در منظومه خسرو و شیرین» با بهره‌گیری از روان‌شناسی یونگ، مفهوم پیر فرزانه را به‌عنوان ابزاری برای تحلیل شخصیت‌ها در این اثر به‌کار برده است. نتایج پژوهش، بیانگر آن است که شیرین در کل منظومه، تحت راهنمایی‌های خیرخواهانه مهمین بانو از یک طرف و برخی هدایت‌های جهت‌دار شاپور از جانب دیگر قرار می‌گیرد. در حقیقت، مهمین بانو می‌تواند تجسم و تجسد خرد درون شیرین باشد و بدین ترتیب از ابتدا تا انتهای منظومه، مهمین بانو و خردمند فرزانه درون برای شیرین به یکدیگر استحاله می‌گردند و این گونه می‌شود که مهمین بانو می‌تواند نمادی از خرد درون یا همان کهن-الگوی خردمند فرزانه درون برای شیرین باشد. همچنین شاپور می‌تواند نماد خرد درون خسرو باشد. شاپور نیز مانند مهمین بانو، راهنمای به خیر برای خسروست. اوست که آغازگر جریان عاشقانه خسرو و شیرین است. پس در منظومه خسرو و شیرین، عاشق و معشوق

هر کدام با خردمندی همراهند تا راه را از چاه بازشناسند و ارزش انسانی خود را حفظ کنند.

محسن ذوالفقاری و شیاده قنبریان (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان «خوانش نشانه‌شناسی لایه‌ای در فرایند معنایی منظومه خسرو و شیرین نظامی» به این نکته اشاره کرده است که نظامی از شگردهای داستانی و نشانه‌گذاری نظیر: آب، شیر، خون، درخت، سنگ، خورشید و دیگر عناصر در جایگاه کنشگران اصلی داستان برای افزونگی معنا و تعمیق ساختار معنایی اثر استفاده کرده است. همچنین نتایج پژوهش بیانگر آن است که نشانه‌های مختلف، در پیرنگ‌های مختلف عرفانی، اسطوره‌ای و روان‌شناسی وجود دارد و در پایان داستان، شیرین در جایگاه دلالت‌های ضمنی خاصی قرار گرفته است.

جهانگیر صفری و سید مجتبی حسینی (۱۳۸۸) در پژوهش خود با عنوان «سیمای شاپور در منظومه خسرو و شیرین» به جنبه‌های مختلف شخصیت شاپور، نقش و تأثیر او در شکل‌گیری و جهت‌یابی داستان خسرو و شیرین پرداخته و به لایه‌های زیرین روایت رفته و شاپور را شخصیتی عاشق و دلداده شیرین معرفی کرده است که اگرچه از توانایی‌های خاصی در جهت رسیدن به شیرین برخوردار بود، اما هرگز نتوانست به سبب ملاحظات اجتماعی این عشق را نمایان سازد.

با بررسی ادبیات و پیشینه پژوهش، مشخص می‌گردد که منظومه خسرو و شیرین نظامی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین آثار ادب فارسی، تاکنون بر اساس هیچ چارچوب نظری منسجمی تحلیل نگشته و لایه‌های زیرین و رمزگون این داستان همچنان برای اهل ادب و پارسی‌زبانان ناشناخته باقی‌مانده است؛ بنابراین، خوانش هرمنوتیکی این اثر بر مبنای نظریه رولان بارت، با حفظ سلسله‌مراتب ده‌گانه رمزگان و نیز افشای مستند و بیت‌محور خود، گویای اهمیت و ضرورت انجام پژوهش حاضر است.

۱-۳- روش تحقیق

این پژوهش از نظر روش، توصیفی-تحلیلی است و با تجزیه و تحلیل محتوایی و فکری اثر انجام شده است. از نظر هدف، ماهیتی بنیادی دارد. داده‌های پژوهش از طریق مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری شده و تجزیه و تحلیل آن‌ها بر اساس روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است.

۴-۱- مبانی نظری

۴-۱-۱- زبان

زبان به تعبیر عام و واژگان به معنای خاص، از آغاز پیدایش بشر تاکنون، همواره به مثابه پل ارتباطی میان انسان‌ها نقش‌آفرینی کرده است. به دیگر سخن، زبان چه در قالب گفتار و چه نوشتار با توانایی انتقال مجموعه‌ای وسیع از معانی و نشانه‌ها، همواره ابزاری قدرتمند در جهت انتقال آزادانه افکار و نیز خلق و کشف مفاهیم جدید به شمار می‌رود. در این راستا، می‌توان بیان داشت که «زبان یکی از نظام‌های نشانه‌ای است که انسان‌ها از آن، برای برقراری ارتباطات اجتماعی و بین‌فردی بهره می‌برند» (کالر^۱، ۱۳۸۸: ۱۲).

۴-۱-۲- نشانه‌شناسی

«نشانه‌شناسی دانشی است که به بررسی نشانه‌ها، فرآیندهای تولید، تبادل و تفسیر آن‌ها و همچنین قوانین حاکم بر نشانه‌ها در ابزارهای گوناگون ارتباطی، از جمله زبان، می‌پردازد» (صفوی، ۱۳۹۳: ۱۷). فرضیه نشانه‌شناسی لایه‌ای^۲ نتیجه دیدگاه‌های زبان‌شناسانی ساختارگرا^۳ همچون فردینان دو سوسور^۴ و دیگران است که بر اساس آن، ورود نشانه‌ها در تعاملات گفتمانی، می‌تواند با خلق معنایی جدیدی همراه گردد» (سجودی، ۱۳۸۲: ۱۳). در ادامه و در میانه قرن بیستم، رولان بارت^۵، نظریه پرداز و نشانه‌شناس بزرگ فرانسوی، با تکیه بر ساختارگرایی سوسور و از پس مطالعه نمادها و نشانه‌ها، توانست نشانه‌شناسی ساختارگرایانه را در قالب معناشناسی پس‌ساختارگرایانه^۶ مطرح کند.

۴-۱-۳- نظریه رولان بارت

بر اساس نظریه رولان بارت (۱۳۸۷: ۴۱)، در مواجهه با متن، خواننده حضور مؤلف را نادیده گرفته و از این طریق، حضور مؤلف در متن را حذف می‌کند. بارت بر این باور است

1. Caller

2. Semiotics Layer

3. Structural Linguistics

4. Ferdinand de Saussure

5. Roland Barthes

6. Poststructuralism

که خواننده، متن را بدون توجه به نیت نویسنده و به طور مستقل، بر اساس ذائقه و برداشت‌های شخصی خود، می‌خواند و تفسیر می‌کند. بارت همچنین به مفهوم رمزگان‌ها و اهمیت آن‌ها در نشانه‌شناسی و نقد نو، توجه ویژه‌ای دارد و آن‌ها را در پنج دسته هرمنوتیکی^۱ (روایی/چیستانی)، معنایی، نمادین، کنشی و فرهنگی، طبقه‌بندی می‌کند. «از منظر بارت، رمزگان‌ها با هنجارها و ناهنجارهای جامعه در ارتباطاند و به عنوان نظام‌های ارزش‌گذاری عمل می‌کنند، چرا که متن حاصل تعامل این رمزگان‌هاست» (بارت، ۱۳۸۲: ۳۵).

۱-۴-۴- رمزگان پنج‌گانه رولان بارت

بارت در فرایند عینی‌سازی نظریه خود، با تحلیل داستان سارازین اثر بالزاک، ۵۶۱ واحد معنایی را شناسایی کرده و آن‌ها را در پنج دسته رمزگان طبقه‌بندی کرده است. او بر این باور است که این طبقه‌بندی، نقش اساسی در درک ساختار و معناپردازی متن دارد. «روایت‌ها، بدون در نظر گرفتن میزان پیچیدگی و با وجود تنوع گسترده در فرهنگ‌های گوناگون، بر اساس این پنج رمز قابل تحلیل‌اند» (پاینده، ۱۳۹۷: ۲۲۳). از دیدگاه بارت، شناخت هر داستان به معنای درک واقعیت‌های ثابت نیست، بلکه فرآیندی است که طی آن رمزها کشف و تفسیر می‌شوند. او معتقد است که «ادراک چگونگی عملکرد واژگان، نه از طریق بازگشت به معنای نهایی و ثابت داستان و نه با ارجاع به واقعیتی بیرون از متن، بلکه از راه تعامل میان ساختار نحوی، ساختار معنایی و دانسته‌های ذهنی خواننده شکل می‌گیرد» (احمدی، ۱۳۹۱: ۲۴۱). این رمزگان عبارتند از:

۱) رمز تأویلی: این رمز با ایجاد ابهام در روایت، حالتی رمزآلود و معماگون به آن می‌بخشد. به عبارت دیگر، خواننده را در حالت انتظار نگه داشته و کنجکاوی او را برمی‌انگیزد. «با ایجاد تعلیق، او را ترغیب می‌کند تا برای یافتن پاسخ پرسش‌ها، خواندن داستان را ادامه دهد. رمز تأویلی با ارائه سرنخ‌هایی از معنا، خواننده را به تلاش برای کشف و درک مفهوم ترغیب می‌کند.» (پاینده، ۱۳۹۷: ۲۲۳).

۲) رمز کنشی: رمزگان کنشی به رخدادها و کنش‌های داستانی مربوط می‌شود و نقشی اساسی در پیشبرد روایت ایفا می‌کند. «این رمز نشان‌دهنده کنش‌های داستانی، یعنی

اعمال شخصیت‌ها و رویدادها، است. رمز کنشی با ارائه‌ی توصیف، در خواننده انتظاری ایجاد می‌کند که آن کنش به نتیجه برسد و بدین ترتیب، پی‌رنگ را به‌سوی پیشرفت سوق می‌دهد. این رمز، خواننده را از میان سلسله‌رویدادهای متوالی عبور داده و او را با جریان داستان همراه می‌سازد. علاوه بر این، عناصر کنشی با ایجاد ارتباط میان رویدادها، به روایت ساختاری منسجم و پیوسته می‌بخشند» (نظامی: ۲۲۴)؛ به عبارت دیگر، این رمز «واحدی است در داستان که نشان می‌دهد چگونه داستان و توالی کنش‌ها پیش می‌روند... هر نوع کنش داستانی، از گشودن دری تا کشتن کسی، با این رمزگان مشخص می‌شود» (احمدی، ۱۳۹۱: ۲۴۰).

۳) رمز معنایی: این رمز به لایه‌های معنایی روایت مرتبط است و با ایجاد معانی ضمنی درباره‌ی شخصیت‌ها، خواننده را به تفکر درباره‌ی معانی تصریح‌نشده رفتارهای آنان می‌کشانند؛ به عبارت دیگر، این رمز همان حرف‌های نگفتنی در متن است که باید از طریق توصیفات «نشان داده‌شده» درک شود. استفاده از عناصر معنایی به نویسنده این امکان را می‌دهد که ویژگی‌های شخصیت‌ها را به‌طور غیرمستقیم به خواننده معرفی کند یا معنای ضمنی به مکان‌ها و رویدادها ببخشد. «بابک احمدی» در کتاب «ساختار و تأویل متن» این رمز را به «رمزگان معناشناسانه» ترجمه کرده است و در توضیح آن می‌نویسد: «رمزگان معناشناسانه به دلالت‌های غیرمستقیم مرتبط با ویژگی‌های شخصیت‌ها، روان‌شناسی و محیط اشاره دارد. این رمز به خواننده امکان می‌دهد ویژگی‌هایی مانند عصبی بودن یک شخصیت را بدون ذکر مستقیم آن در متن، از طریق رفتار و توصیف‌های محیطی درک کند» (همان: ۲۴۱).

۴) رمز نمادین، رمز نمادین مشابه رمز معنایی است، اما تفاوت آن در این است که رمز نمادین به کل متن یا بخش‌های مهمی از آن مربوط می‌شود. «این رمز با ایجاد تقابل‌های دوجزئی مانند «بیداری/خواب»، «آرامش/بحران» و «نیکی/شرارت»، ساختارهای متباینی در روایت ایجاد کرده و درون‌مایه خاصی را به ذهن خواننده منتقل می‌کند» (پاینده، ۱۳۹۷: ۲۲۵).

۵) رمز فرهنگی: این رمز به بیان حکمت عام یا عرف‌های اجتماعی می‌پردازد، عرف‌هایی که نشان می‌دهند جامعه چه انتظاراتی دارد و چه اقداماتی را درست یا نادرست می‌شمارد. «دانشته‌های عمومی خواننده از تاریخ، فرهنگ و ضرب‌المثل‌های رایج بر فهم او از رمزهای

فرهنگی روایت تأثیر می‌گذارد» (همان: ۲۲۶). «بابک احمدی» از معادل «ارجاعی» برای این رمز استفاده می‌کند و در توضیح بیشتر آن می‌نویسد: «مجموعه‌ای از دلالت‌های فرهنگی که به شناخت کلی از آن دوران مربوط می‌شود، در این رمز دخیل است» (احمدی، ۱۳۹۱: ۲۴۰). آداب و رسوم اجتماعی، باورهای مذهبی، دانش‌های روانشناسی، پزشکی، جامعه‌شناسی و سایر مجموعه‌های دانشی که با گذر زمان تحت تأثیر تغییرات و تحولات قرار گرفته و در فرهنگ جامعه رسوب می‌کنند، در این رمز قرار می‌گیرند.

۱-۴-۵- رمزگان هویتی

رمزگان هویتی به نشانه‌ها و الگوهایی در متن اشاره دارد که هویت فردی، اجتماعی یا فرهنگی شخصیت‌ها را شکل می‌دهد. این رمزگان می‌تواند از طریق نام، گفتار، پوشش و رفتار بازنمایی شود و تحت تأثیر بافت تاریخی و فرهنگی قرار گیرد. در خسرو و شیرین، تفاوت‌های طبقاتی و جنسیتی میان شخصیت‌ها از طریق رمزگان هویتی نمود می‌یابد. تحلیل این رمزگان بر اساس دیدگاه رولان بارت، به درک بهتر روایت و شخصیت‌ها کمک می‌کند. «رمزگان‌ها به عنوان نهادهایی عمل می‌کنند که فارغ از اینکه از وجودشان آگاه باشیم یا نه، به تعدیل، تعیین و مهم‌تر از همه، تولید معنا می‌پردازند» (سجودی، ۱۳۹۰: ۱۴۴).

در این پژوهش، رمزگان هرمنوتیکی از میان رمزگان‌های پنج‌گانه رولان بارت به‌منظور بررسی و تحلیل روایی تمامی ابیات منظومه خسرو و شیرین استفاده شده است. بارت در کتاب اس/ زد^۱ رمزگان هرمنوتیکی را این‌گونه توصیف می‌کند: «رمزگان هرمنوتیکی (چیستانی) شامل تمام واحدهایی است که وظیفه‌شان طرح سؤال، پاسخ دادن به آن سؤال و همچنین رویدادهای تصادفی‌ای است که ممکن است سوالی را طرح کرده یا پاسخ آن را به تأخیر بیندازند. این رمزگان‌ها همچنین می‌توانند معنایی را مطرح کنند و ما را به سمت راه‌حل آن هدایت کنند» (بارت، ۱۹۷۴: ۱۷). بر اساس این دیدگاه، بارت در رمزگان هرمنوتیکی ده مرحله را برای طرح و حل معما، شناسایی کرده است. این مراحل شامل: مشخص کردن موضوع، تعیین موقعیت معما، دسته‌بندی سؤال، اشاره به احتمال پاسخ، ارائه فریب یا پیش‌دستی برای پاسخ درست، ایجاد ابهام و ترکیب فریب با حقیقت، ایجاد موانع در مسیر حل معما، به تأخیر انداختن پاسخ، ارائه پاسخ‌های ناقص و در نهایت

آشکارسازی حقیقت هستند. (به نقل از باومن، ۲۰۰۰: ۲۱)؛ بنابراین، انتظار می‌رود که در بستر ارجاعات رمزگان هرمنوتیکی به رویدادها و شخصیت‌های منظومه خسرو و شیرین، بتوان پشت پرده داستان را آشکار ساخت.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- تحلیل منظومه خسرو و شیرین بر اساس رمزگان هرمنوتیک

داستان خسرو و شیرین روایتگر عشقی پرماجرا میان خسرو، پسر هرمز ساسانی و شیرین، برادرزاده فرمان‌روای ارمنستان است. شاپور، خدمتکار خسرو، با توصیف زیبایی شیرین، دل خسرو را سوی او می‌کشد. پس از اینکه شاپور، شیرین را به خسرو معرفی می‌کند، شیرین به مدائن می‌رود، اما به‌طور تصادفی در مسیر با خسرو ملاقات می‌کند و از هم می‌گذرند. با وجود دلدادگی شدید، مشکلاتی میان آن‌ها پیش می‌آید و خسرو به‌طور موقت با مریم، دختر قیصر روم، ازدواج می‌کند. این امر باعث قطع ارتباط بین خسرو و شیرین می‌شود و عشق فرهاد به شیرین در داستان وارد می‌شود. در نهایت، خسرو و شیرین به وصال می‌رسند، اما مرگ صحنه آخر این تراژدی را رقم می‌زند.

۲-۱-۱- موضوعیت بخشی: در روایت چه چیزی یک معما است؟

پیش از آغاز تحلیل، باید به چند نکته مهم اشاره کرد. به‌جز خسرو که تنها ابیات کمی از دوران کودکی‌اش در دسترس است، اطلاعات دیگری از کودکی شیرین و شاپور وجود ندارد. این موضوع در بخش‌های مختلف داستان تا پایان مجهول باقی می‌ماند و نظامی در سبک نوشتاری خود به فواصل زمانی و مکانی میان رخدادها اشاره‌ای نمی‌کند. به‌عبارت دیگر، از آغاز هر رخداد، مانند سفر تا رسیدن به مقصد، تنها یک بیت فاصله است و سیر زمانی و تعاملات میان اتفاقات در آثار نظامی کم‌رنگ است، به‌گونه‌ای که داستان بدون وقفه ادامه می‌یابد. داستان از تولد خسرو آغاز می‌شود، زمانی که هرمز پس از انوشیروان به پادشاهی می‌رسد و پس از سال‌ها صاحب پسری می‌شود.

مبارک طالعی فرخ سریری به طالع تاجداری تخت گیری
پدر در خسروی دیده تماش نهاده خسرو پرویز نامش
(نظامی، ۱۳۹۰: ۳۴)

خسروپرویز در آستانه چهارده سالگی تحت آموزش بزرگ امید، حکیم برجسته زمان، قرار گرفت. بزرگ امید که به عنوان خواب‌گزار معتمد دربار شناخته می‌شد در علم و دانش سرآمد زمان خود بود و به اسرار زمین و آسمان، اخترشناسی و طالع‌بینی تسلط داشت. حکمت و ویژگی‌های برجسته او در آغاز داستان، نقش مهم او را در تصمیم‌گیری‌های دشوار و مقاطع حساس زندگی خسرو پرویز پیش‌بینی می‌کند. خسرو نزد بزرگ امید به شاگردی پرداخت و از او حکمت‌های زیادی آموخت.

بزرگ امید نامی بود دانا	بزرگ امید از عقل و توانا
زمین جو جو شده در زیرپایش	فلک را جو به جو پیموده رایش
به‌دست آورده اسرارنهبانی	کلید گنج‌های آسمانی

(نظامی: ۳۶)

در ادامه، نظامی به عشرت‌طلبی خسرو در مرغزار اشاره می‌کند. در سیر هرمنوتیک داستان، چند نکته ضروری است. خسرو در حکمت و آگاهی مرید بزرگ امید بود، اما از ابتدای داستان تا انتها، حضور او بیشتر در مجالس بزم و ساز و آواز مشهود است. همچنین خسرو به سنت پادشاهان علاقه زیادی به صید و شکار داشت و پس از هر شکار و سرمست از صید، به عیش و نوش افراطی می‌پرداخت. نخستین چالش جدی زندگی خسرو در ابتدای جوانی، پس از هم‌مین عیش و نوش و صید و شکار رخ می‌دهد. اغلب اتفاقات مهم زندگی او، به‌نظر می‌رسد از پس میل به صید و شکار و مستی عمیق وی شکل می‌گیرد. در یکی از روزها، خسرو برای گردش و شکار به صحرا رفت و صید زیادی کرد. از دور دهکده‌ای را دید و اطراف آن استراحت کرد و شب در همان دهکده ماند. شب‌هنگام، مجلس ساز و آواز و عیش و نوشی بر پا کرد و تا صبح بیدار بود. معمای نخست روایت در این شب شکل می‌گیرد، هنگامی که خسرو در عیش و خواب مستی است و در این میان، غلامی اهل غور، به غوره‌ای ترش دست می‌زند. به عبارت دیگر، از میان غلامان، تنها غلامی است که به میوه‌ای که شیرین نیست تمایل دارد؛ ترشی که با طعم شیرین در تضاد است و ناخودآگاه شخصیت شیرین که هنوز وارد داستان نشده، در ذهن تداعی می‌شود. همچنین اسب خسرو، بی‌دلیل و بدون آنکه در مرغزار سرسبز به چرا بپردازد، به زمین دهقانی رفته و علف می‌خورد. این امر در تضاد با رفتار معمول ملازمان پادشاهان است که

همیشه از اسبان مراقبت می‌کنند. رها بودن اسب و رفتن آن به زمین اطراف در حضور ملازمان، عجیب و غیرمعمول به نظر می‌رسد.

هرمز دستور داد که اسب خسرو را پی کنند (پایش را قطع کنند) و غلامش را به صاحب باغ بدهند و ناخن چنگ‌نوازش را بشکنند و پارچه ابریشمی که روی چنگش بود را پاره کنند. تخت خسرو را نیز به صاحب‌خانه‌ای که شب را در آن گذرانده بود، دادند. خسرو پس از این اتفاق‌ها به اشتباهات خود پی برد و از پیران خواست که در این ماجرا وساطت کنند. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، توصیف بزرگ امید در داستان این گمان در ذهن خواننده تصویر می‌شود که خسرو در بحران‌های زندگی از وی کمک خواهد خواست. با این حال، نه تنها خسرو از او کمک نمی‌گیرد، بلکه نام بزرگ امید در میان شخصیت‌های برجسته داستان نیز به چشم نمی‌خورد. پرسش معماگونه این است که چرا خسرو از بزرگ امید درخواست یاری نکرد و شخصیتی که به‌عنوان حکیم فرزانه و آموزگار او به تفصیل معرفی شده، اکنون کجاست که برای شفاعت خسرو نزد پادشاه تلاش کند؟ خسرو پس از مواجهه با مشکل‌ها و مجازات‌های ناشی از اشتباه‌های خود، به دنبال بخشش از پدر می‌رود و در این مسیر به خانه طاعت می‌رود تا از خدا شکر کند. در خواب، پدرش انوشیروان را می‌بیند که چهار بشارت مهم به او می‌دهد.

اگر شد چار مولای عزیزت	بشارت می‌دهم بر چار چیزت
یکی چون ترشی آن غوره خوردی	چو غوره زان ترش‌رویی نکردی
دلارامی تو را در بر نشیند	کزو شیرین‌تری دوران نبیند
دوم؛ چون مرکب را پی بریدند	وزان بر خاطرت گردی ندیدند
به شبرنگی رسی شب‌دیز نامش	که صرصر درنیابد گرد گامش
سیم چون شه به دهقان داد	وزان تندی نشد شوریده‌بخت
تخت‌به‌دست آری چنان شاهانه	که باشد راست چون زرین درختی
تختی چهارم چون صبوری کردی	در آن پرده که مطرب گشت بی‌ساز
آغازنوا سازی دهندت باربد نام	که بر یادش گوارد زهر در جام

(نظامی: ۴۱)

۲-۱-۲- موقعیت‌یابی: تصدیق‌های دیگر معما/ فرمول‌بندی معما

خواب خسروپرویز در داستان نشان‌دهنده رؤیای صادق‌ای است که ریشه در واقعیت‌های پیرامونی دارد. در این خواب، چهار شخصیت واقعی، ظاهر می‌شوند که از دیدگاه روان‌شناسی یونگ، این نوع رؤیاها از ضمیر ناخودآگاه فرد نشأت می‌گیرند و هشدارهایی واقعی و مهم را منتقل می‌کنند. یونگ سه نوع رؤیا را تعریف می‌کند: خواب‌های عادی که بازتاب تنش‌های روزانه‌اند، خواب‌هایی که رویدادهای روز را دسته‌بندی می‌کنند و رؤیاهایی که از ناخودآگاه هشدار می‌دهند و پیام‌های واقعی دارند. در این بخش، خواب خسرو ممکن است یا از تخیل نظامی سرچشمه گرفته باشد که داستان را به شکلی غیرواقعی آغاز کرده، یا اینکه ریشه در ناخودآگاه خسرو دارد. در ابتدا هیچ نشانه‌ای از آشنایی خسرو با شخصیت‌های رؤیا وجود ندارد که خود به‌عنوان رمزی باقی می‌ماند و سوالی ایجاد می‌کند که چگونه او از وجود این شخصیت‌ها آگاه شده است. همچنین، این خواب با رمزهای دیگری درهم‌تنیده می‌شود. نکته مهم دیگر این است که خسرو می‌توانست خواب خود را نزد بزرگ امید، آموزگار خردمند خود، تعبیر کند، اما او به‌جای رجوع به وی، به مسیر دیگری می‌رود. در ادامه و به ناگه، شاپور به داستان ورود می‌کند.

ندیمی خاص بودش نام شاپور جهان‌گشته ز مغرب تا لهار

(همان: ۴۱)

در این بخش، پیچیدگی‌های داستان خسرو و شیرین با رمزهایی همچون آگاهی ناگهانی شاپور از خواب خسرو و ورود اسرارآمیز شیرین به داستان بدون پیشینه روشن، بیشتر می‌شود. شاپور که همراه خسرو از کودکی است، بدون توضیح مشخصی در مورد آگاهی‌اش از خواب خسرو، به توصیف شیرین و شبدیز می‌پردازد. همچنین، شخصیت شیرین به‌طور ناگهانی وارد داستان می‌شود که این موارد به ابهام و رمزآلودگی بیشتر روایت افزوده است.

درین زندان‌سرای پیچ بر پیچ برادرزاده‌ای دارد دگر هیچ

پری‌دختی، پری بگذار! ماهی! به زیر مقنعه صاحب کلاهی

(همان: ۴۳)

رمزگان چیستانی شاپور یکی از پیچیده‌ترین معماهای منظومه خسرو و شیرین است که از ابتدا تا انتها با تمامی شخصیت‌های داستان از جمله خسرو، شیرین، فرهاد، مهین بانو و شبدیز در تعامل است. حضور معماگونه شاپور نیازمند بررسی روابط او با این شخصیت‌هاست. اگرچه معما با ورود شیرین، شبدیز و باربد به خواب خسرو آغاز می‌شود، نمی‌توان به‌طور مستقیم، نقش شاپور را در اتفاق‌های اولیه، مانند ورود اسبان به زمین شخصی و خوردن غوره ترش، شناسایی کرد؛ اما با در نظر گرفتن شاپور به‌عنوان ندیم و همراه خسرو، می‌توان حضور او را به‌طور غیرمستقیم در داستان احساس کرد.

ملک‌زاده در آن ده، خانه‌ای خواست	ز سرمستی در او مجلس بیاراست
نشست آن شب به نوشانوش یاران	صبحی کرد با شب‌زنده‌داران
سماع ارغونوی گوش می‌کرد	شراب ارغوانی نوش می‌کرد

(نظامی: ۳۸)

در خصوص شاپور تنها می‌توان به چندین بیت اشاره کرد:

ندیمی خاص بودش نام شاپور	جهان‌گشته ز مغرب تا لهار
ز نقاشی به مانی مژده داده	به رسامی در اقلیدس گشاده
قلم‌زن چابکی صورتگری چُست	که بی کلک از خیالش نقش می‌رُست
چنان در لطف بودش آب‌دستی	که بر آب از لطافت نقش بستی
زمین بوسید پیش تخت پرویز	فرو گفت این سخن‌های دل آویز
که گر فرمان دهد شاه جهانم	بگویم صد یک از چیزی که دانم

(همان: ۴۱)

شخصیت شاپور در داستان خسرو و شیرین به‌طور معماگونه‌ای معرفی می‌شود. او ندیم و همراه خسرو از کودکی تا جوانی است، اما سابقه و ویژگی‌های دقیق او مبهم است. شاپور هنرمندی چیره‌دست در نقاشی و سخنور با آگاهی گسترده از سرزمین‌های مختلف است. او همچنین از خواب خسرو و جزئیات آن پیش از وقوع آگاه است که این امر به رمزآلودگی شخصیت او افزوده و پرسش‌هایی درباره رابطه‌اش با خسرو و دیگر شخصیت‌ها ایجاد می‌کند.

در داستان خسرو و شیرین، شاپور نقش کلیدی در ایجاد و حل معماهای مختلف دارد. او به‌ویژه در امور مربوط به عشق خسرو و شیرین و فریب‌ها و اسرار مختلف، دخیل است. شاپور با پیش‌بینی روابط آینده شخصیت‌ها و تدابیرش برای وصال میان خسرو و شیرین، تأثیر زیادی بر تحولات داستان می‌گذارد. حضور او به‌عنوان یک شخصیت در پس پرده، داستان را پیچیده‌تر و معمای‌تر می‌کند، چرا که شاپور در شکل‌گیری بسیاری از حوادث و تحولات مهم دخالت دارد:

از آن‌سوی کهستان منزلی چند	که باشد فرضه ^۱ دریای دربند
زنی فرمانده است از نسل شاهان	شده جوش سپاهش تا سپاهان
همه اقلیم ارّان تا به ارمن	مقرر گشته بر فرمان آن زن...
درین زندان‌سرای پیچ بر پیچ	برادرزاده‌ای دارد دگر هیچ

(همان: ۴۲)

در ابیات ذکر شده، به پادشاهی مهین بانو در سرزمینی زنانه با ثروت فراوان و لشکری از مردان اشاره شده است. اگرچه به شاهزاده بودن مهین بانو اشاره می‌شود، اما خانواده و دربار او همچنان در ابهام باقی می‌مانند. راز تنهایی او و زندگی مشترکش با برادر زاده‌اش، شیرین، سؤال‌هایی را در ذهن مخاطب ایجاد می‌کند. از سوی دیگر، دسترسی شاپور به اطلاعات شخصی و محرمانه درباره زندگی مهین بانو، از جمله دارایی‌ها، حکومت‌داری و لشکریان، نقطه‌ای رمزآلود در داستان است.

داستان عشق خسرو و شیرین با شنیدن توصیف‌های یکدیگر آغاز می‌شود و این عشق بدون دیدار اولیه، شکل می‌گیرد. سپس با دیدن تصویر خسرو، عشق به اوج خود می‌رسد. خسرو با شنیدن توصیف‌های شاپور از زیبایی شیرین، به او علاقه‌مند می‌شود و این عشق بدون اینکه او را دیده باشد، شکل می‌گیرد. این روند عشقی، هسته اصلی و محرک داستان است و پیامدهای مختلفی در پی دارد. به‌طور خاص، پس از ورود شاپور و تعبیر خواب و صحبت از شخصیت‌های مختلف، خسرو به شیرین علاقه‌مند می‌شود و از شاپور می‌خواهد تا محبت او را نسبت به شیرین برانگیزد.

۱. جای درآمدن به کشتی از لب دریا، جای پهلوی گرفتن کشتی.

۲-۱-۳- نوید پاسخگویی به معما/ فریب: پیش‌دستی برای دادن پاسخ درست

در داستان خسرو و شیرین، تقدیر و سرنوشت نقش اساسی در وصال این دو شخصیت دارند. خواب خسرو پیش‌گویی از وقوع وصال او و شیرین است که در نهایت با تدابیر دیگران و تصمیمات درونی شخصیت‌ها به وقوع می‌پیوندد. شاپور، به‌عنوان کهن‌الگوی پیر خردمند، نقش کلیدی در این وصال دارد و به‌عنوان واسطه‌ای امین پیام‌ها را بین خسرو و شیرین منتقل می‌کند.

در ابتدای داستان، تمام صحنه‌آرایی نشان می‌دهد که دو شخصیت اصلی داستان، به نام خسرو و شیرین، با تقدیری آسمانی و از پیش نوشته‌شده که در خواب خسرو نیز بدان اشاره شده است، قرار است در این جهان به وصال یکدیگر برسند. شاپور نیز در بدو داستان، به‌عنوان شخصیتی مثبت و مشکل‌گشا و به زبان روان‌شناسی یونگ در قامت کهن‌الگوی پیر خردمند، نقشی مهم در این وصال ایفا می‌کند. به دیگر سخن، شاپور در بدو داستان باوجود شخصیت بسیار مهمی چون بزرگ‌امید، نقشی کلیدی در آشنایی خسرو و شیرین و بیان وجنات و شخصیت شیرین ایفا می‌کند. بر اساس ابیات بسیار زیاد بخش‌های نخستین داستان، شاپور در چندین نوبت به سمت شیرین روانه می‌شود و در ظاهر سعی می‌کند واسطه‌ای مناسب و امین برای رساندن پیام‌های آنان به یکدیگر و اسباب خیر در این وصلت عاشقانه باشد.

زمین بوسید شاپور سخن‌دان	که دایم باد خسرو شاد و خندان
به چشم نیک بینادش نکوخواه	مبادا چشم بد را سوی او راه
چو بر شاه آفرین کرد آن هنرمند	جوابش داد کای گیتی خداوند
چو من نقش قلم را در کشم رنگ	کشد مانی قلم در نقش ارژنگ
بجنبد شخص کاو را من گُرم سر	بپرد مرغ کاو را من گُرم پَر

(نظامی: ۴۲)

در ادامه داستان خسرو و شیرین، گریختن شیرین از نزد مهین بانو و حرکت او به‌سوی خسرو، مانعی بر سر راه وصال این دو است که به سبک عاشقانه‌های کهن، فریب و پیش‌دستی را نشان می‌دهد. عاشق و معشوق تلاش می‌کنند از دست بدخواهان بگریزند و به‌سوی یکدیگر بیایند. شاپور خردمند در این میان برای وصل آنان تلاش می‌کند، در حالی که برخی دیگر سعی دارند مانع این وصال شوند. داستان به‌طور کلی حول محور

عشق می‌چرخد و طبق الگوهای عاشقانه، این عشق در ابتدا ساده به نظر می‌رسد، اما در طول داستان موانع و مشکلات زیادی پیش می‌آید.

۲-۱-۴- ابهام: آمیختگی فریب و حقیقت

شاپور در ابتدای داستان نقش کهن‌الگوی پیر خردمند را ایفا می‌کند و به‌ظاهر برای وصال خسرو و شیرین کمک می‌کند. با این حال، روش او در توصیف شیرین برای خسرو و برعکس، باعث درهم آمیختن حقیقت و فریب می‌شود و پیچیدگی و ابهام داستان را افزایش می‌دهد.

در ابتدای داستان، شاپور به‌جای ترسیم چهره شیرین برای خسرو، او را از طریق توصیفات هنرمندانه و واژه‌آرایی‌های ماهرانه معرفی می‌کند. این کار باعث می‌شود که تصویر شیرین در ذهن خسرو تنها از طریق کلمات و هنر شاپور شکل بگیرد، نه از طریق تصویری بصری.

درین زندان سرایِ پیچ بر پیچ	برادرزاده‌ای دارد دگر هیچ
پری‌دختی، پری بگذار! ماهی!	به زیر مقنعه صاحب کلاهی
شب‌افروزی چو مهتابِ جوانی	سیه‌چشمی چو آبِ زندگانی
کشیده قامتی چون نخل سیمین	دو زنگی بر سر نخلش رطب‌چین
ز بس کآورد یاد آن نوش‌لب را	دهان پُر آبِ شکر شد رطب را
(نظامی: ۴۳)	

در ادامه داستان، شاپور با ترسیم چهره خسرو برای شیرین، به‌دنبال تحقق وصال آن‌ها است. پس از رسیدن به سرزمین شیرین، شاپور در دیاری اقامت کرده و از طریق اهالی آنجا متوجه حضور شیرین در دامنه کوه می‌شود. او تصویری از خسرو را بر سر راه شیرین آویزان می‌کند، اما ابتدا موفق نمی‌شود. در اقامتگاه جدید، شیرین خود به سوی تصویر می‌رود و به‌شدت جذب چهره خسرو می‌شود. او سپس برای یافتن خسرو، از رهگذران سراغش را می‌گیرد، اما به نتیجه‌ای نمی‌رسد.

نکته رمزآلود داستان از لابه‌لای گرد و غبار برخاسته، میان فریب و حقیقت این است که راوی اندک‌اندک پرده‌ها به کناری زده و لایه‌های پنهانی از درون، شخصیت و افکار شاپور را نمایان می‌کند. به دیگر سخن، کهن‌الگوی شاپور از نقش بزرگی فرزانه و مثبت، آرام‌آرام به‌سوی نقابی مبهم تغییر جهت می‌دهد. شاپور فردی بسیار باهوش و زیرک می‌نماید

که به اصطلاح امروزی شناخت عمیقی از روان و روحيات هم خسرو و هم شیرین دارد. چنین آشنایی با خسرو به عنوان ندیمی خاص، چندان عجیب نیست، لیکن آگاهی چنین عمیق از روحيات و شخصیت شیرین بسیار شگفت آور است و همان گونه که بیان شد، هیچ ردپایی از گذشته شیرین و شاپور نمایان نیست.

شاپور با بهره گیری از هنر بیان خود، شیرین را برای خسرو از طریق کلام و خسرو را برای شیرین از طریق تصویرسازی معرفی می کند. او با استفاده از واژگان زیبا، عشق را میان آن ها تقویت می کند، در حالی که شیرین تنها از طریق دیدن باور می کند و خسرو به شنیدن علاقه دارد. در این بخش از داستان، شاپور همچنان به عنوان خردمندی وفادار به خسرو ظاهر می شود، اما رفتارهای پیچیده اش نشان دهنده دغدغه های شخصی و نیات پنهانی اوست. او با فاش کردن راز دلدادگی خسرو به شیرین، لایه های جدیدی از شخصیت خود را نمایان می کند.

برآمد ناگه آن مرغ فسون ساز	به آیین مغان بنمود پرواز
چو شیرین دید در سیمای شاپور	نشان آشنایی دادش از دور...
فسونی زیر لب می خواند شاپور	چو نزدیکی که از کاری بود دور
چو پای صید را در دام خود دید	در آن جنبش صلاح آرام خود دید
به پاسخ گفت کاین دُر سفتنی نیست	و گر هست از سر پا گفتنی نیست

(نظامی: ۵۵)

در این بخش، شاپور با استفاده از سخنان جادویی خود، توانست هم دل خسرو و هم دل شیرین را به سوی یکدیگر جذب کند. نکته قابل تأمل این است که در ابتدا شاپور به عنوان فردی سخنور، وفادار و موجه معرفی می شود، اما در ادامه تغییراتی در واژگان نسبت به او به وجود می آید که نشان دهنده پیچیدگی بیشتر شخصیتش و نقش های چندگانه اش در داستان است.

زبان بگشاد شاپور سخن گوی	سخن را بهره داد از رنگ و از بوی.
بدو گفت ای به کار آمد وفادار	به کار آیم کنون، کز دست شد کار

(همان: ۴۲)

در ادامه داستان، شاپور پس از سه تلاش برای نشان دادن تصویر خسرو به شیرین و گفت‌وگو با او، از فردی سخنور به شخصیتی فسونگر، نیرنگ‌باز و گستاخ تبدیل می‌شود. در بخش ابتدایی روایت، اشاره شده که هیچ پیش‌زمینه‌ای از روابط شیرین و شاپور وجود ندارد، بنابراین می‌توان فرض کرد که احتمالاً آن‌ها از گذشته‌ای دور و حتی از دوران کودکی آشنایی داشته‌اند و به همین دلیل، سیمای شاپور برای شیرین آشنا به نظر می‌آید.

چو شیرین دید در سیمای شاپور نشان آشنایی دادش از دور (نظامی: ۵۶)

در ابتدای داستان، حقیقت ساده‌ای که نوید رسیدن به پاسخی آسان برای عشق سوزان خسرو و شیرین را می‌دهد، به تدریج پشت نقاب‌ها پنهان می‌شود. تغییر در رفتار شاپور نیز مشهود است؛ او که ابتدا به عنوان ندیمی وفادار و گوش‌به‌فرمان خسرو معرفی شده بود، در سومین تلاش برای تصویرسازی خسرو برای شیرین، ناگهان تغییر می‌کند. شاپور به نظر می‌رسد که در چانه‌زنی برای خسرو نزد شیرین، خود را به عنوان گزینه‌ای برای جلب توجه شیرین معرفی می‌کند و از حسن خود رونمایی می‌کند.

ببرسیدش که چونی وز کجایی؟	که بینم در تو رنگ آشنایی
جوابش داد مرد کار دیده	که هستم نیک و بد بسیار دیده
خدای از هر نشیب و هر فرازی	نیوشیده است بر من هیچ رازی
ز حد باختر تا بوم خاور	جهان را گشته‌ام کشور به کشور
زمین بگذار کز مه تا به ماهی	خبر دارم ز هر معنی که خواهی.

(نظامی: ۵۷)

در این ابیات، شاپور تلاش می‌کند تا خود را هم‌سطح و هم‌ردیف خسرو در نظر بگیرد و با تأکید بر ویژگی‌های خود، خود را جذاب نشان دهد؛ اما شیرین که به جای شنیدن سخنان زیبا و توصیفات، بیشتر بر اساس عمل و واقعیت‌ها تصمیم می‌گیرد، به راحتی تحت تأثیر سخنان شاپور قرار نمی‌گیرد و همچنان تصویر واقعی خسرو را بر توصیفات کلامی ترجیح می‌دهد. در نتیجه، شاپور متوجه می‌شود که نمی‌تواند شیرین را فریب دهد و مجدداً به توصیف خسرو می‌پردازد.

چو شیرین یافت آن گستاخ‌رویی بدو گفتا در این صورت چه گویی؟
 به پاسخ گفت رنگ‌آمیز شاپور که باد از روی خوبت چشم بد دور
 (همان: ۵۷)

در این بخش، واژه «رنگ‌آمیز» به‌طور نمادین به دو جنبه از شخصیت شاپور اشاره دارد: نخست به رنگ‌بازی‌ها و فریبکاری‌هایی که در توصیف ویژگی‌های خود به کار می‌برد و دوم به شکست و رنگ‌باختن کلامش که نمی‌تواند تأثیر دلخواه را بر شیرین بگذارد. سپس شاپور، دوباره به نقش خردمند وفادار باز می‌گردد و با آب و تاب از خسرو، پادشاهی او و ویژگی‌های برجسته‌اش می‌گوید. این تغییر در رفتار شاپور، باز هم بر تأکید بر وعده وصال و حل معماها می‌افزاید و نقشش به‌عنوان ندیم وفادار در روایت پنهان است؛ اما گویی شاپور در پس این چهره وفادار، همچنان آگاهانه یا ناخودآگاه در پی تخریب خسرو است تا در این فرصت طلایی، در خلوت با شیرین، به‌نوعی دگر بار خود را عرضه کند:

چو ره یابی به اقصای مدائن روان بینی خزاین بر خزاین
 ملک را هست مشکویی چو فرخار در آن مشکو کنیزانند بسیار
 (همان: ۶۱)

در این بخش، شاپور با زیرکی و هنرمندی، ضمن توصیف ویژگی‌های مختلف خسرو، به‌طور غیرمستقیم او را هوس‌باز معرفی می‌کند و به‌نوعی به شیرین هشدار می‌دهد که خسرو از قدرت پادشاهی خود برای لذت‌جویی و عیش با کنیزان استفاده می‌کند. شیرین که از دوری خسرو، خسته و بی‌طاقت شده است، راز دل خود را با شاپور در میان می‌گذارد و از او می‌خواهد راهی برای دیدار با خسرو بیابد. شاپور در پاسخ به این درخواست، تدبیری می‌اندیشد که نشان از نقش کلیدی او در شکل‌گیری روابط میان شخصیت‌ها دارد. در ادامه، شیرین با انگشتی که نشانه‌ای از شاپور است، تصمیم می‌گیرد به مدائن برود و با استفاده از آن وارد حرم‌سرای خسرو شود. در حالتی سرشار از عشق و دلدادگی، شیرین سحرگاهان بر شبدیز سوار می‌شود و راه مدائن را در پیش می‌گیرد. در این بخش، پس از گفت‌وگوی شیرین با شاپور، او به نزد مهین بانو می‌رود و از او می‌خواهد که شبدیز را برای شکار و سیاحت زین کند. با این حال، مهین بانو نه تنها واکنشی مثبت به این درخواست نشان نمی‌دهد، بلکه به‌طور غیرمستقیم از نیت پنهان شیرین

آگاه است و او را به کنایه و با اخطارهایی مبهم، از اقداماتی که در پیش دارد، برحذر می‌دارد. مهین بانو گویی از قصد شیرین برای سفر به مدائن و دیدار با خسرو با خبر است و این اخطارها نشان‌دهنده درک عمیق او از وضعیت و احساسات شیرین است.

مبادا کز سر تندی و تیزی کند در زیر آب آتش ستیزی
و گر بروی نشستن ناگزیر است نه شب زیباتر از بدر منیر است
لگام پهلوانی بر سرش کن به زیر خود ریاضت پرورش کن
(نظامی: ۶۲)

در این بخش، مهین بانو از عشق پنهان شیرین آگاه است و به‌طور غیرمستقیم از ناگزیر بودن سفر شیرین به مدائن سخن می‌گوید. وقتی لشکریان از او خواستار بازگرداندن شیرین می‌شوند، مهین بانو معمایی دیگر مطرح می‌کند که پیچیدگی‌های درونی و بیرونی مسیر عاشقانه شیرین را نمایان می‌سازد.

مهین بانو به رفتن میل ننمود نه خود رفت و نه کس را نیز فرمود
چو در خواب این‌بلا را بود دیده که بودی بازی‌ازدستش‌پریده
(همان: ۶۳)

در این بخش، اشاره مهین بانو به خواب و خواب‌دیدن، به آغاز روایت و خواب خسرو بازمی‌گردد. با توجه به تلاش‌های ناموفق شاپور در فریب شیرین و آگاه‌کردن او از بوالهوسی خسرو، این سؤال مطرح می‌شود که آیا میان شاپور و مهین بانو گفت‌وگویی بوده است؟ آیا شاپور که به‌ظاهر در پی وصال خسرو و شیرین بود، در واقع هدف دیگری داشت و مهین بانو را از عاشقی شیرین مطلع کرده است؟ در نتیجه، دوباره تقابل میان حقیقت و فریب در داستان نمایان می‌شود. از سوی دیگر، خسرو که دیگر بار مورد غضب پدرش واقع شده است، به نصیحت بزرگ امید تصمیم به ترک مدائن می‌گیرد. پیش از عزیمت، به اهل حرم‌سرای خود سفارش می‌کند که اگر شیرین به مدائن آمد، به او بهترین پذیرایی و مهمان‌نوازی را ارائه دهند. سپس خود همراه با جمعی از غلامانش راه آرآن را در پیش می‌گیرد.

بزرگ امید ازین معنی خبر یافت شه نو را به خلوت جست و دریافت
باید رفت روزی چند ازین پیش شتاب آوردن و بردن سر خویش
(همان: ۶۷)

در اینجا، دیگر بار معمای نخستین داستان بازخوانی می‌شود: نقش برگ امید در پند خسرو و دوگانه او با شاپور در بزنگاه‌های تصمیم‌گیری. شاپور گویی در هوس‌بازی و مستی و بزم و عاشقی خسرو حضور دارد، لیک بزرگ امید در هشیاری و سلوک پادشاهی و تصمیمات عقلانی خسرو، نقش‌آفرینی می‌کند. تا بدین جا در داستان به برخی معماها پرداخته شده، اما در میانه فریب و حقیقت، نه تنها گره‌ای باز نشد، بلکه معما از پی معما و پرسش از پی پرسشی دیگر متولد شد.

۲- ۱- ۵- انسداد: معما قابل حل نیست

تا این بخش از داستان، شاپور با تلاش‌های خود در ظاهر به دنبال وصال شیرین و خسرو است. شیرین به‌سوی مدائن روانه می‌شود، اما در میان راه، به فردی غریبه برمی‌خورد و بی‌آنکه متوجه شود، از کنار هم عبور می‌کنند. پس از رسیدن به مدائن، شیرین خبری از خسرو نمی‌یابد و به دلیل حسادت رقیبان، به کوهستانی دور افتاده تبعید می‌شود. در این مدت، تنها با غم عشق خسرو زندگی می‌کند. در همین حال، خسرو به کاخی می‌رود که روزگاری شیرین در آن می‌زیسته است. شاپور از رفتن شیرین به مدائن به خسرو خبر می‌دهد و مأمور می‌شود تا او را بازگرداند؛ اما پیش از رسیدن شیرین، خبر مرگ هرمز، پدر خسرو، به‌طور ناگهانی در داستان تأثیر می‌گذارد و خسرو تصمیم می‌گیرد تا به مدائن رفته و جای پدرش را بر تخت سلطنت بگیرد. این اتفاق بار دیگر خسرو را در برابر انتخابی دشوار قرار می‌دهد.

دلش گرچه به شیرین مبتلابود به ترک مملکت گفتن خطا بود
(نظامی: ۹۳)

خسرو پس از مدتی که از امور حکومتی فارغ شد، در پی خبری از وضعیت شیرین بود، اما از یاران خود جز سکوت و بی‌خبری نشنید. شیرین که ناگهان قصر را ترک کرده بود، به همراه شاپور از دنیای خسرو جدا شد. در میان این آلام، تنها شب‌دیز، اسب وفادار

شیرین، یادگار عشق او در دل خسرو باقی ماند. در شب‌های هجر، خسرو با نگرستن به شب‌دیز، تنها مرهمی بر درد خود می‌گذاشت و به یاد شیرین می‌افتاد.

چو شیرین را ز قصر آورد شاپور ملک را یافت از میعادگه دور
فرود آوردش از گل‌گون رهوار به گلزار مهین بانو دگر بار
(همان: ۹۳)

نکته مهم در این انسداد، نقش دوگانه شاپور است که هم شیرین را به دربار خسرو می‌آورد و هم بدون دستور خسرو، او را به سرزمین ارمن بازمی‌گرداند. شاپور به دستور خسرو برای آوردن شیرین به مدائن رهسپار می‌شود، اما در میانه خوش‌گذرانی‌های خسرو بر تخت پادشاهی، بدون دریافت دستوری جدید، شیرین را به مهین بانو در ارمن می‌برد. این عمل شاپور باعث حیرت خسرو می‌شود، چراکه او از این اقدام بی‌خبر و شگفت‌زده است.

نمی‌دانیم شاپورش کجا برد چو شاهنشاه فرمودش چرا برد
(همان: ۹۳)

به داستان بازمی‌گردیم و انسدادی دیگر از پی انسدادهای پیشین. خسرو که هنوز بهت‌زده از بازگشت شیرین به ارمن است پیش از فکر بازخواست شاپور به‌ناچار درگیر چالشی بسیار دشوار می‌شود: بهرام چوبین. اگرچه در میانه انسداد ناشی از گریختن خسرو در پی شکست از بهرام به سر می‌بریم، به سبب ماهیت و سبک نگارش داستان دیگر بار به فریب و پیش‌دستی برای دادن پاسخ درست بازمی‌گردیم؛ چراکه این شکست‌گویی تقدیری است جهت وصال خسرو و شیرین و به هم رسیدن ایشان در شکارگاه در میانه جنگ. به دیگر سخن، نظامی نوعی تعلیق را در میان انسداد جاسازی کرده است. نکته جالب آن است که در اغلب شرایط مطرح شده شاپور کم و بیش حضور دارد؛ اما به وقت جنگ اثری از وی در کنار لشکر خسرو نیست.

در این بخش از داستان، خسرو و شیرین پس از مدّت‌ها به هم می‌رسند، اما آن‌طور که انتظار می‌رفت، وصل و هم‌آمیزی عشق آنان تحقق نمی‌یابد. شیرین به‌واسطه شخصیت اصیل و نجیب خود، یا شاید به‌دلیل ناز کردن، از هم‌آغوشی با خسرو امتناع می‌کند. این امر

خسرو را برآشفته کرده و وجه دیگری از شخصیت او را نشان می‌دهد. او که از خواب مستی عشق بیدار شده و به قدرت و سلطنت از دست‌رفته‌اش پی برده، به شیرین تندی می‌کند و شکوه تخت و تاج خود را به یاد می‌آورد. در این لحظه، تصویری که نظامی از عشق آسمانی و قدسی میان خسرو و شیرین ساخته بود، فرو می‌ریزد و نشان می‌دهد که خسرو شیرین را عامل از دست دادن تخت شاهی خود می‌داند.

مرا عشق تو از افسر برآورد بسا تن را که عشق از سر برآورد
مرا گر شور تو در سر نبودی سر شوریده بی‌افسر نبودی
(همان: ۱۳۱)

دوگانه‌ای عجیب از پس این ابیات سر برمی‌آورد گویی که خسرو، شیرین را بدون تخت تاج و نیز شکوه پادشاهی را بدون شیرین بر نمی‌تابد. ابهام و آمیختگی فریبی دیگر باز در میان انسداد نمایان می‌شود چرا که خسرو گویی از خواب خوش مستی عشق بیدار شده و خود را در جایگاهی دون‌تر از شیرین درمی‌یابد. اکنون شیرین در سرزمین ارمن شاهزاده است و وارث تاج و تخت لیک خسرو شهنشاهی فروافتاده از تخت و بی‌تاج و چون شیری در قفس و رام، مطیع خواست و ناز و ادای شیرین. درواقع خسرو خویش را در جایگاهی برتر از شیرین نمی‌بیند و سعی دارد با بازپس‌گیری تخت و تاج پادشاهی‌ای به شکوه گذشته بازگردد هرچند به قیمت کدورت و دوری از معشوقی به‌ظاهر آسمانی. نکته قابل تأمل عدم حضور نه شاپور و نه مهین بانو به جهت پادرمیانی و رفع کدورت است و هیچ‌کس بر تصمیم خسرو در ترک ارمن و عزیمت به سرزمین روم مانع نمی‌شود.

بلی خیزم، درآویزم به بدخواه ولی آنگه که بیرون آیم از چاه
بر آن عزمم که رهدر پیش گیرم شوم دنبال کار خویش گیرم
(نظامی: ۱۳۲)

در این بخش از داستان، خسرو برای جبران رنجش شیرین و فراهم آوردن سپاهی در برابر بهرام، راهی دربار قیصر روم می‌رود. در همین حال، نظامی ناگهان از ازدواج خسرو با مریم سخن می‌گوید؛ رویدادی که گرهی تازه در مسیر روایت می‌افکند. با ورود مریم به صحنه و پیوند او با خسرو، امید به وصال شیرین و خسرو رنگ می‌بازد و عشقی که پیش‌تر

میان آن دو جوانه زده بود، به نقطه‌ای بحرانی می‌رسد. خسرو میان دوگانگی قدرتی که با مریم به‌دست آورده و عشقی که از شیرین از کف داده، سرگردان است؛ شیرین نیز با نجابتی غرورآمیز از خواهش و تمنا سر باز می‌زند، و مریم، همانند شیرین، در عشق خود وفادار می‌ماند. این گره داستانی چنان نیرومند است که می‌توان آن را پایان راه عشق خسرو و شیرین دانست. در اینجا به سیر رمزگان باز می‌گردیم و نگاه به سمت حرکت بعدی شاپور روانه می‌شود. با این حال در منظومه هنگام ناله و شکوه شیرین از فراق خسرو تنها یک‌بار می‌توان ردپای شاپور را مشاهده نمود:

چو بانو زین سخن لختی فروگفت بت بی‌صبر شد با صابری جفت
وزین در نیز شاپور خردمند به کار آورد با او نکته‌ای چند
(همان: ۱۴۵)

پس از رفتن خسرو به روم، شاپور که دیگر از او فاصله گرفته، به‌جای پیام‌رسان عشق، به ندیم و دلسوز شیرین تبدیل می‌شود. او با زیرکی، تحت تأثیر نصایح مهین بانو، به‌جای حمایت از خسرو، شیرین را نصیحت کرده و دیدگاهش را نسبت به این عشق تغییر می‌دهد. این چرخش تدریجی نشان می‌دهد که شخصیت شاپور که در آغاز داستان رنگ‌باز و دوگانه توصیف شده بود، به‌تدریج چهره واقعی خود را نمایان می‌سازد. داستان به‌سرعت در این انسداد ادامه یافته و نظامی در ابیاتی کوتاه خسرو را دیگر بار از پس مرگ بهرام چوبین به تاج و تخت بازمی‌گرداند. ناامیدی در دل انسداد داستان همچون زخمی کهنه سرباز می‌کند؛ چراکه خسرو دیگر بار بر تخت نشسته عیش و مستی نیز مرغ خیالش را به‌سوی شیرین روانه می‌کند آن‌چنان که در مستی که همان رمزگان عشق و در مقابل هشیاری و سودای پادشاهی است، با مریم از شیرین می‌گوید:

ز مجلس در شبستان رفت خسرو شده سودای شیرین در سرش نو
چو برگفتی ز شیرین سرگذشتی دهان مریم از غم تلخ گشتی
در آن مستی نشسته پیش مریم دم عیسی بر او می‌خواند هر دم
که شیرین گر چه از من دور بهتر ز ریش من نمک مهجور بهتر
(همان: ۱۶۲)

اما مریم به هیچ عنوان نه تنها وجود شیرین را بر نمی تابید که بارها به خسرو از افسون ویرانگر عشق شیرین هشدار داد. همان گونه که پیش تر بدان اشاره شد، در منازعه خسرو و شیرین، پیوند مریم و خسرو و نیز در کش و قوس شکست خسرو و نیز بازپس گیری تخت در پی مرگ بهرام، نقش و حضور شاپور به غایت کم رنگ شده چراکه به گواه سیر داستان، هشیاری خسرو با حضور شاپور در تضاد است. اما مستی و عیش دوباره خسرو و دم گرفتن آتش زیر خاکستر عشق شیرین در جان وی در پی بازپس گیری قدرت و مستی دوچندان با بازگشت شاپور همراه است. نخستین بار، حضور شاپور را می توان در رد و بدل کردن پیغام های نهانی از سوی شیرین به خسرو و بالعکس بدون اطلاع مریم مشاهده نکرد. شاپور تمام تلاش خود را چه بر اساس نفع مبهم شخصی خویش چه در ظاهر و از برای خیرخواهی بهر وصال خسرو و شیرین به هر شکل ممکن انجام می دهد؛ اما این انسداد آن چنان محکم است که شاپور توان عبور از آن را ندارد و خسرو نیز به صلاح تاج و تخت مجبور به تحمل حضور مریم است.

ورود ضلع چهارم عاشقانه، فرهاد و نقش شاپور در اتفاقات پس از آن را می توان حضور رقیب و نیز پرده دیگر از تقدیر و انتظار و ناامیدی خفته در دل انسداد در نظر گرفت. پیش از افشای معماهای پیشین، معمایی دیگر با نام فرهاد در دل انسداد متولد می شود. معمای ورود فرهاد به داستان به سرعت در حضور پر رنگ شاپور در اطراف شیرین در ابیات نخستین برجسته می شود.

در آن حلقه که بود آن ماه دل سوز چو مار حلقه می پیچید تا روز
نشسته پیش او شاپور تنها فرو کرده ز هر نوعی سخن ها
(نظامی: ۱۷۸)

به سان شفاعت مجدد شاپور از برای خسرو که بدان اشارت شد، خوانش ابیات فوق نیز ذهن خواننده را به ابتدای داستان می کشاند آن هنگام که در پس تعبیر خواب خسرو، شاپور به ناگه به داستان و به نزد خسرو آمده و با تمام جزئیات به شرح مهین بانو و شیرین و شب دیز می پردازد. ورود شاپور به این بخش از داستان و تکرار همان شیوه این بار تصویرسازی از فرهاد برای شیرین خود ابهام دیگر از سیر روایی داستان به شمار می آید؛ شاپور به روشنی از دوستی دیرین خود و فرهاد پرده برمی دارد:

که ما هر دو به چین هم‌زاد بودیم دو شاگرد یکی استاد بودیم
چوهر مایه که بود از پیشه برداشت قلم بر من فکند او تیشه برداشت
(همان: ۱۷۹)

به دیگر سخن، گرچه شاپور غلام و ندیم خسرو است و موظف به اجرای دستورات، بارها از خواست سرور خویش تمرد کرده و به شکلی مستقل گویی با برنامه قبلی و با شناخت دقیق از شخصیت افراد در پی تحمیل خواست و نیت خویش است. باین حال پرسش اصلی این است که همانند حضور شیرین نزد خسرو و منفعت مبهم شاپور، وی این بار چه سودی از حضور فرهاد خواهد برد و این دو موضوع همچنان در هاله‌ای از ابهام باقی مانده است. از سوی دیگر، از زمان آمدن فرهاد به نزد شیرین در ابیات زیر دیگر شاپور در آنچه بعدها میان خسرو و شیرین و فرهاد روی می‌دهد هیچ نقش و نشانی ندارد.

ورود فرهاد به داستان، گرهی دیگر به انسداد وصال خسرو و شیرین می‌افزاید. شاپور که از عشق شیرین به خسرو آگاه بود، می‌دانست که هرچند فرهاد هنرمند و عاشقی پایدار است، اما دلیلی برای دلباختگی شیرین به او وجود ندارد. درعین حال، حضور فرهاد غیرت خسرو را برمی‌انگیخت و او را وادار به واکنش می‌کرد. از منظره خسرو و فرهاد تا مرگ غم‌انگیز فرهاد، این انسداد همچنان برقرار است. شیرین که هرگز عاشق فرهاد نبود، تنها از سر احترام و ترحم به احساس و هنر او با وی دیدار می‌کرد. این حقیقت در واکنش او به نامه خسرو آشکار می‌شود؛ نامه‌ای که اگرچه خبر مرگ فرهاد را داشت، اما دیدن آن شیرین را شادمان ساخت، زیرا نشانی از خسرو بود، نه پیامی از فقدان فرهاد.

چو شیرین دید کآمد نامه شاه رخ از شادی فروزان کرد چون ماه
(نظامی: ۲۱۸)

همچنین خسرو نیز دل‌بستگی عمیقی به مریم نداشت؛ چراکه بعد از فوت وی در دل نه‌تنها غمگین که حس رهایی از غمی بزرگ‌تر داشت، غم فراق شیرین.

درخت مریمش چون از برافتاد ز غم شد چون درخت مریم آزاد
به‌نوعی شادمان گشت از هلاکش که رست از رشک بردن جان پاکش
(نظامی: ۲۱۹)

تا اینجای داستان گویی دو ضلع اصلی مربع انسداد یعنی مریم و فرهاد از سر راه وصال مجدد خسرو و شیرین برداشته شده و زمان پایان فراغ از راه رسیده است. باین حال، سدی دیگر در مسیر این وصال بنا می‌شود. محتوای نامه شیرین آن‌چنان بر خسرو گران تمام می‌شود که پای بر عشق شیرین نهاده و چون گذشته و این بار نه در مستی که در هشیاری هوای عشقی دیگر به سرش می‌زند گویی دیگر بار حکایت کام نگرفتن از شیرین در ارمن تکرار می‌شود:

چو خسرو نامه شیرین فروخواند از آن شیرین سخن عاجز فروماند
به خود گفتا جواب است این، نه جنگ است کلوخ انداز را پاداش سنگ است
(همان: ۲۱۹)

در ادامه می‌توان به خوبی نقش اطرافیان در تصمیمات خسرو و عدم توانایی وی در مقاومت به شنیدن اوصاف معشوق را مجدداً مشاهده کرد. شخصیت وی به زبان امروزی بیشتر از شنیدن ویژگی‌های معشوق سیراب عشق می‌شود تا از دیدار و وصل، چنانچه در زمان تعریف شاپور از شیرین مست عشق بود و در نزد شیرین سرکش و دنیا طلب.

یکی گفتا سزای بزم شاهان شکرنامی است در شهر سپاهان
به شکر بر ز شیرینیش بیداد و زو شکر به خوزستان به فریاد
(همان: ۲۱۹)

۲- ۱- ۶- پاسخ جزئی: برخی از وجوه حقیقت آشکار می‌شود

در آغاز داستان، شاپور ندیم و محرم اسرار خسرو بود و در تمام لحظات عیش و مستی شاهنشاه حضوری پررنگ داشت؛ اما با گذر زمان، او آرام آرام از جایگاه قاصد و مداح خسرو فاصله گرفت و به مونس و غم‌خوار شیرین بدل شد. در این نقش جدید، دیگر تنها واسطه‌ای برای انتقال ستایش‌های خسرو نبود، بلکه خود در حضور شیرین از او تمجید می‌کرد.

هم‌زمان با این تغییر، خسرو نیز از دنیای عیش فاصله گرفت و تصمیمات مهمی چون وصلت با شکر یا مکر در مرگ فرهاد را نه از سر مستی، بلکه با مشورت خردمندان دربار گرفت. در ادامه داستان، گفتگوهای میان خسرو و شیرین رنگی از گلایه‌های دوسویه به

خود می‌گیرد و اینجاست که شیرین نیز بخشی از نقاب شاپور را کنار می‌زند و چهره دیگری از این شخصیت چندوجهی را آشکار می‌سازد.

کدامین پیک را دادی پیامی؟ کدامین شب فرستادی سلامی؟
تو ساغر می‌زدی با دوستان شاد قلم شاپور می‌زد، تیشه فرهاد
(همان: ۲۱۹)

در واقع، شیرین به انفعال خسرو در عمل و اتکای صرف او به حرف‌زدن از طریق واسطه بدون برداشتن گامی عملی در این راه اشارت کرده و نیز غیرمستقیم بیان می‌کند که عشق بین شیرین و خسرو با کلام و تصویرسازی شاپور شکل گرفت و در ادامه با حضور فرهاد شکلی عملی و حماسی گرفت. به دیگر سخن، این عشق تاکنون چیزی جز توصیف شاپور در نقش قاصد آن‌گونه که شاپور می‌خواست و چیزی جز تیشه عشق یک‌سوئه فرهاد نبوده است. پس از گفتگوی طولانی میان خسرو و شیرین و باز عدم وصال ناشی از گلایه‌ها، خسرو درباریان را مرخص کرده و تنها شاپور را نگه داشته و از شیرین گلایه می‌کند. شاپور این بار نه کاملاً حق به شاهنشاه داده و نه شیرین را یک‌طرفه محکوم می‌کند و با تمام خرد خویش سعی بر تلطیف تلخ‌کامی و به دنبال پل زدن بهر وصال است:

۲-۱-۷- افشای حقیقت

برای درک بهتر رمزگان داستان، ابتدا به شخصیت‌های خسرو و شیرین می‌پردازیم. خسرو دارای شخصیتی چندگانه است که در موقعیت‌های مختلف به شیوه‌ای متفاوت جلوه می‌کند. هرگاه در اوج قدرت و عیش و نوش باشد، عشق او به شیرین شعله‌ور می‌شود، اما هر زمان که به شیرین نزدیک می‌گردد، سودای بازگشت به تاج و تخت در او قوت می‌گیرد. گویی در مستی عاشق و در هشیاری فارغ می‌شود. این تناقض در شخصیت خسرو برای نزدیکی همچون شاپور نیز آشکار است. در مقابل، شیرین شخصیتی یکپارچه و استوار دارد که در طول منظومه دچار فراز و فرودهای درونی چشمگیری نمی‌شود. جز اندکی ناز کردن‌های زنانه که در ذات او نهفته است، او در سراسر داستان بانویی نجیب، متعهد و آگاه باقی می‌ماند. پرورش‌یافته در دامن مهین‌بانو، از عیش و هوس‌گرایی بیزار است و عشق خویش را جز در چارچوب ازدواج به هیچ‌کس، حتی خسرو، تقدیم نمی‌کند؛ حتی اگر این پایبندی به اصول، سال‌ها فراق و اندوه را برای او به همراه داشته باشد.

شاپور، همان گونه که پیش تر اشاره شد، از دوران کودکی ندیم خاص و محرم اسرار خسرو بود. با این حال، در منظومه نظامی هیچ اشاره‌ای به نقش یا حضور او در حادثه مرغزار وجود ندارد. این خلأ اطلاعاتی، به‌ویژه با در نظر گرفتن نزدیکی شاپور به خسرو، پرسش‌برانگیز است. از سوی دیگر، شاپور شخصیتی پیچیده و چندلایه دارد. او فردی زیرک، اغواگر، هنرمند و نقاش است که در کنار مهارت‌های هنری، بر علم کلام نیز تسلط دارد و خواب‌گزار رسمی دربار خسرو محسوب می‌شود. این ویژگی‌ها نشان می‌دهد که شاپور نه تنها یک ندیم وفادار، بلکه عنصری تأثیرگذار در روند داستان است که نقش او را نمی‌توان صرفاً به یک قاصد یا همراه معمولی محدود کرد.

در داستان خسرو و شیرین، بزرگ امید و شاپور دو شخصیت تأثیرگذارند که بدون رویارویی مستقیم، در مسیر روایت نقش‌آفرینی می‌کنند. هر دو در تعبیر خواب‌ها و تغییر سرنوشت خسرو و شیرین مؤثرند. خواب خسرو نقطه آغاز این رمزپردازی است و در طول داستان، خواب‌ها بارها تکرار شده و تعبیرهای متفاوتی از آن‌ها ارائه می‌شود. این دو شخصیت در پس‌زمینه داستان، گویی در کشمکش پنهان بر سر جهت‌دهی به سرنوشت خسرو و شیرین قرار دارند، بی‌آنکه هرگز مستقیماً با یکدیگر روبه‌رو شوند.

معمای اصلی روایت از همان شب آغاز می‌شود؛ شبی که همه غلامان و ملازمان، به شکلی شگفت‌انگیز، از مراقبت اسب و غلام خسرو در مرغزار غافل می‌مانند. در ادامه، با گذر از فراز و فرودهای داستان، از جمله مرگ مریم و بازپس‌گیری تاج و تخت، بار دیگر با تکرار همان شرایط و رؤیایی مشابه روبه‌رو می‌شویم. شیرین که تاب و طاقتش به سر آمده است، سوار بر گلگون به خیمه خسرو رهسپار می‌شود. در آنجا، گویی دوباره، تمام لشکریان و غلامان، در افسون شاپور، به خوابی عمیق فرورفته‌اند، چندان که حتی صدای پای گلگون نیز نتوانست چرت ایشان را پاره کند. خسرو نیز، از غم فراق، گویی به دست شاپور در خوابی عمیق و غم‌بار فرورفته است، چنان که ورود مخفیانه شیرین به خرگه عیش را متوجه نمی‌شود.

همی‌شد تا به لشکرگاه خسرو	جنیبت راند تا خرگاه خسرو
زبان پاسبان دید بسته	حمایل‌های سرهنگان گسسته
همه افیون‌خور مهتاب گشته	ز پای افتاده مست خواب گشته

(نظامی: ۲۸۷)

هر دو خواب، چه خواب خسرو و اطرافیان و چه خواب دیدن او در عیش و مستی، در حضور شاپور رخ داده‌اند، گویی زمین و زمان به خواب رفته و هیچ کس نه از خبط غوره غلام و پاره شدن افسار اسب خسرو آگاه شد و نه بعدها کهنه سربازی مقابل ورود شیرین به لشکر خسرو ایستادگی کرد. به دیگر سخن، شاپور که بارها با ذکر صفت فسونگر از او یاد شده است، یا به قدرت سحر و جادو یا با خوراندن دارویی، گویی لالایی خواب را در هر دو مکان بر گوش همگان زمزمه کرده و خسرو را که در مستی و خواب است، به چهار بشارت آموخته است. آنگاه که بزرگ امید خواب خسرو را تعبیر می‌کند، بلافاصله شاپور نزد خسرو از تعبیر بزرگ امید به اسم و رسم رمزگشایی کرده و بشارت شیرین، شب‌دیز، باربد و پادشاهی را می‌دهد. در ادامه نیز، خسرو در خواب دوم از شاپور طلب تعبیر می‌کند.

به بالین شه آمد دل گشاده	به خدمت کردن شه دل نهاده
زمانی طوف می‌زد گرد گلشن	زمانی شمع را می‌کرد روشن
ز خواب خوش درآمد ناگهان شاه	جبین افروخته چون بر فلک ماه
ستایش کرد بر شاپور بسیار	که‌ای من خفته و بختم تو بیدار
به اقبال تو خوابی خوب دیدم	کز آن شادی به گردون سر کشیدم.
به تعبیرش زبان بگشاد شاپور	که چشمش روشنی یابد بدان نور

(نظامی: ۲۸۹)

شاپور با حرکت، روشن کردن شمع و ایجاد سروصدا می‌کوشد تا خسرو را از خواب بیدار کند. خسرو نیز اشاره می‌کند که هرگاه او در خواب باشد، شاپور همچون بخت وی بیدار است؛ اما نکته اصلی در خواب خسرو نهفته است؛ شاپور با روشن کردن شمع در پی کشف معنایی خاص است. در ادامه، خسرو خواب خود را بازگو می‌کند و می‌گوید که در رؤیا چراغی به دست آورده است. شاپور در ظاهر غلامی وفادار است که تنها به خواست پادشاه عمل می‌کند و در جهت کمک به وصل خسرو و شیرین گام برمی‌دارد. به نظر می‌رسد که او در تلاش است تا خواب خسرو را تعبیر کند و به این ترتیب اسباب شادمانی و خیر او را فراهم سازد؛ اما در واقع، شاپور به‌طور زیرکانه در حال استفاده از دو روش مختلف برای پیوند دادن خسرو و شیرین است: او ابتدا خسرو را با توصیف‌های پرشور شیرین جذب می‌کند و سپس شیرین را با نقاشی و تصویرسازی از خسرو به او دل‌باخته

می‌سازد. «هنگامی که شاپور به دستور خسرو به طلب شیرین می‌رود؛ در دیری اقامت می‌کند و به واسطه ساکنان آن دیر از آمدن شیرین و یارانش به دامنه کوهی در همان نزدیکی آگاه می‌شود. پس تصویری از خسرو می‌کشد و آن را بر درختی در آن حوالی می‌زند. شیرین در حین عیش و نوش می‌بیند و دستور می‌دهد تا آن نقش را برای او بیاورند. شیرین در همان نخستین نگاه آن چنان مجذوب این نقاشی می‌شود که خدمتکارانش از ترس گرفتار شدن او، آن تصویر را از بین می‌برند و نابودی آن را به دیوان نسبت می‌دهند» (عبدالله زاده، ۱۴۰۱: ۱۷۲).

در این روند، شاپور نه تنها در پی رسیدن به هدف اصلی خود است، بلکه کنترل موقعیت‌ها را در دست دارد و بازیگر اصلی در پیشبرد این رابطه است. برای شاپور دو نیت و نقش هم‌زمان تصور می‌شود: نخست، عشق به شیرین در دل و عدم جرأت در بروز آن و دوم، عبور از بندگی و غلامی و دستیابی به تاج و تختی، هرچند کوچک، در حد ارمن. پرسش بعدی این است که شاپور از این کار چه سودی می‌برد؟ به‌طور طبیعی، شاپور خود را در قامت و موقعیت عاشق شیرین نمی‌دید، چرا که او غلام بود و شیرین شاهزاده. اما حضور و کسب قدرت در سرزمین ارمن، سرزمین زنان، می‌توانست نیت دیگر او باشد. همان‌طور که در داستان اشاره شد، حتی اگر شاپور در دل اندکی برای عشق شیرین شانس قائل می‌شد، با تندخویی و جواب سنگین شیرین روبه‌رو می‌شود که حکایت او و شیرین، حکایت مگس و عرصه سیمرغ است که عرض خود می‌برد و زحمت شیرین می‌دارد.

ای مگس عرصه سیمرغ نه جولانگه توست

عرض خود می‌بری و زحمت ما می‌داری

(حافظ، ۱۳۶۷: ۲۴۰)

پس به نیت اولیه خود که تا اینجا احتمالاً دستیابی به سرزمین ارمن و تمامی زنان آن است، باز می‌گردد. رفتن شیرین به دربار خسرو و تنها ماندن مهین بانو نیز می‌توانست موانع سر راه شاپور را کاهش دهد. به ادامه نقش شاپور باز می‌گردیم: شاپور، با تسلط و زیرکی که دارد، همچنان در تلاش است تا رابطه بین خسرو و شیرین را پیش ببرد. او با ایفای نقش قاصد و واسطه، بارها بین این دو نفر ارتباط برقرار می‌کند و در هر مرحله، به دنبال ایجاد فرصتی برای وصال آن‌هاست. تلاش شاپور برای رساندن خسرو و شیرین به

دلایل متعدد ناکام می‌ماند.

عشق میان خسرو و شیرین در بدترین حالت خاموشی قرار دارد، چرا که با مرگ مهین بانو، شیرین بر تخت نشست، اما دغدغه مسائل حکومتی و تیر فراق خسرو او را دل‌سرد کرد. از سوی دیگر، با مرگ بهرام و بازگشت به مدائن همراه با مریم و بازپس‌گیری قدرت، خسرو نیز در ضعیف‌ترین حالت ممکن قرار دارد. در اینجا شاپور باز نقاب غلامی دلسوز و معتمد را ایفا کرده و سعی دارد به هر شکلی ممکن، آتش زیر خاکستر این رابطه را مجدداً فروزان کند. به دیگر سخن، شاپور با ردو بدل کردن پیغام‌ها میان خسرو و شیرین تمام تلاش خود را کرد که بتواند نفتی بر شعله اندک عشق ایشان بریزد، لیک ناکام بود.

اگرچه ورود ضلع سوم، یعنی مریم، به داستان بر اساس سفر خسرو ابتدا به ارمن و سپس به روم در هشیاری و با مشورت بزرگان دربار، نظیر بزرگ امید صورت گرفت، اما شاپور که در این ماجرا نقشی نداشت، بیکار ننشسته و ضلع چهارمی را با نام فرهاد به داستان وارد می‌کند. شاپور، همان‌طور که در ابیات اثبات شد، دوستی دیرینه با فرهاد دارد و به‌خوبی از شخصیت و توانایی‌های وی آگاه است. در نتیجه، با شاپوری مواجهیم که فرهادی را به صحنه می‌آورد که می‌تواند رقیب عاشقانه‌ای سرسخت حتی برای خودش باشد.

در واقع، ورود فرهاد نمایانگر آن است که شاپور دیگر خیال شیرین را در سر ندارد و مرگ مهین بانو بهترین فرصت است تا نقشه خود را عملی کند. وصال خسرو و شیرین، یعنی رفتن شیرین به نزد خسرو در مدائن و بی‌پادشاه ماندن ارمن. از سوی دیگر، شاپور کاملاً آگاه است که شیرین جز خسرو، عشق دیگری بر دل نخواهد گرفت و این فرهاد است که شیفته و مجنون خواهد شد. همچنین ورود یک مرد دیگر به این ضلع عاشقانه، خود می‌توانست رگ غیرت خسرو را تحریک کند که شخصاً برای حذف رقیب اقدام کند. باید دوباره اشاره نمود که شاپور به سبب آشنایی عمیق با روایات خسرو و شیرین و فرهاد، آگاهانه نقشه خویش را به‌پیش می‌برد.

حذف فرهاد و مرگ مریم فرصت مناسبی بود تا در نهایت خسرو و شیرین به وصال یکدیگر رسند، لیک دوباره با رفتن شاپور به سایه و تبادل پیام‌های سنگین و پر از کنایه میان خسرو و شیرین، نقشه به‌هم‌ریخته و خسرو به سمت هوس‌بازی و شکر اصفهانی می‌رود. صحنه را به خواب دوم خسرو باز می‌گردانیم، گویی شاپور باز به همان نقشه قبلی

رجوع کرده و این بار شرایط را برای وصل نهایی فراهم می‌کند. وی با چیدمان غلامان در خرگه عیش و خواب و نیز هرچه کاستن از هوس‌بازی خسرو، شرایط را برای کنجکاوی یا همان تحقیق امروزی شیرین از خسرو فراهم می‌کند تا شیرین خیالش راحت شود که دیگر خسرو آن جوان هوس‌باز و عیاش سابق نیست.

بساطی شاهوار افکنده زربفت	که گنجی برد هر بادی کز او رفت
ز خاکش باد را گنج روان بود	مگر خود گنج بادآورد آن بود
منادی جمع کرده همدمان را	برون کرده ز در نامحرمان را
نمانده در حریم پادشایی	وشاقی جز غلامان سرایی
ادب‌پرور ندیمانی خردمند	نشسته بر سر کرسی تنی چند
نهاد توده توده بر کران‌ها	ز یاقوت و زمرد نقل دان‌ها
به دست هر کسی بر طرفه گنجی	مکمل کرده از عنبر ترنجی

(نظامی: ۲۹۱)

ابیات فوق به‌خوبی گویای آن است که شاپور به شکلی متفاوت و شاهانه و نه در حد هوس‌بازی و عیش معمول مجلسی، مجلس را برپا می‌کند که شایسته حضور شیرین باشد، بی‌آنکه خسرو و شیرین از آن مطلع شوند. وی هرچه نامحرم که ممکن بود از نگاه هوس‌آلود خسرو در امان نماند را از مجلس خارج می‌کند. شاپور در غزل‌بافی بارید و نکिसا، هر دو سمت خرگه را به‌گونه‌ای مدیریت می‌کند که این بار نه لجبازی و کدورت، بلکه عشق واقعی در دل عاشق و معشوق شعله‌ور گردد. صحنه‌آرایی شاپور به اوج خود رسیده و با رونمایی از شیرین، گویی این بار عاشق و معشوق به یکدیگر خواهند رسید. در نهایت چنین شد و خسرو و شیرین در جشنی باشکوه وصلت کرده و به‌سوی مدائن رهسپار شدند. از سوی دیگر، سرزمین ارمن دیگر پادشاهی نداشت و شرایط به بهترین شکل ممکن برای قدم آخر شاپور مهیا گشت.

ختن‌خاتون ز روی حکمت و پند	بزرگ امید را فرمود پیوند
پس آنکه داد با تشریف و منشور	همه ملک مهین بانو به شاپور

چو آمد دولت شاپور در کار در آن دولت عمارت کرد بسیار (نظامی: ۲۹۱)

در این بخش از داستان، خسرو به عنوان قدردانی از وفاداری و تلاش‌های شاپور در پیشبرد عشق خود، سرزمین ارمن را به او هدیه می‌دهد. شاپور پس از دریافت این هدیه، به عیش و عمارت در سرزمین جدید خود مشغول می‌شود. از این پس، دیگر خبری از شاپور و ارمن در داستان نیست و گویی نقشه شاپور به موفقیت رسیده است. با این حال، رقیب شاپور، بزرگ امید، همچنان در داستان حضور دارد و نقش آفرینی می‌کند، به طوری که خسرو در شرح خواب خود از او سؤال می‌کند. در انتهای داستان و در ماجرای شیرویه و مرگ خسرو، زور آزمایی نهایی شاپور و بزرگ امید نمایان می‌شود. خسرو به عنوان مشاور پیرامون شیرویه به نزد بزرگ امید می‌رود تا از او راهنمایی بگیرد. در اینجا، تضاد میان دو شخصیت که هر یک اهداف متفاوتی را دنبال می‌کنند، به اوج خود می‌رسد. این تقابل نه تنها به نتیجه نهایی داستان شکل می‌دهد، بلکه نشان‌دهنده تحول و تغییرات اساسی در مسیر شخصیت‌ها نیز است.

بزرگ امید را گفت ای خردمند	دلم بگرفت از این وارونه فرزند
از این نافرخ اختر می‌هراسم	فساد طالعش را می‌شناسم
بزرگ امید گفت ای پیش‌بین شاه	دل پاکت ز هر نیک و بد آگاه

(همان: ۳۴۰)

در این بخش از داستان، شاپور دیگر حضور ندارد و بزرگ امید مشاوره‌ای نادرست می‌دهد که باعث مرگ خسرو و شیرین و پایان عشق آنان می‌شود. این تغییرات موجب فروپاشی دستاوردهای شاپور و سقوط پادشاهی خسرو می‌شود. در مقایسه شاپور و بزرگ امید، می‌توان گفت که شاپور در طراحی خواب‌ها و هدایت خسرو به سوی عشق و گریز از دام‌ها نقش داشته است، در حالی که بزرگ امید به تدبیر نادرست خود باعث عواقب بدی برای خسرو و شیرین شده است. شاپور با تدابیر خود در دوران مستی و بزم خسرو حاضر بود، اما بزرگ امید در هشیاری و تصمیم‌گیری‌های عقلانی خسرو نقش آفرینی می‌کند. در نهایت، مشورت نابخردانه بزرگ امید، موجب قتل خسرو شد، نشان‌دهنده تضاد و تقابل میان این دو شخصیت در داستان است. شاپور مردی

هوشمند، هنرمند، سخنور، بافراست و شکیبا بود که با تکیه بر این ویژگی‌ها، یک‌به‌یک موانع را از پیش رو برداشت و برای تحقق هدف خویش کوشید. او همانند شطرنج‌بازی چیره‌دست، حتی بزرگ امید را نیز به زانو درآورد. در حالی که بزرگ امید در عمارت ارمن سرگرم عیش و سلطنت بود، شاپور با تدابیری سنجیده، مسیر پیروزی را برای خسرو هموار ساخت. مشاوره‌های ناب‌خردانه بزرگ امید، پادشاهی خسرو را به لبه پرتگاه کشاند. شاپور، از غلامی به اوج قدرت رسید، حال آن‌که بزرگ امید که زمانی شخصیتی با جایگاه و نفوذ بالا بود، به فردی بی‌تأثیر، کم‌ارج و کم‌نفوذ تبدیل شد.

به آیین ملوک پارسی عهد بخوابانید خسرو را در آن مهد
نهاد آن مهد را بر دوش شاهان به مشهد برد وقت صبح‌گاهان...
بزرگ امید خُرد امید گشته به لرزانی چو برگِ بید گشته
(همان: ۳۴۸)

۳- نتیجه‌گیری

در این پژوهش، با استفاده از چارچوب نظری رمزگان هرمنوتیکی رولان بارت، تلاش شد تا لایه‌های پنهان و پیچیده معنایی در منظومه خسرو و شیرین نظامی کشف و تحلیل شود. تحلیل‌ها نشان داد که نظامی در پی خلق داستانی صرفاً عاشقانه نبوده، بلکه از طریق استفاده هوشمندانه از رمزگان‌های مختلف، اثری چندلایه و غنی از معانی پنهان ایجاد کرده است. شخصیت‌ها، به‌ویژه خسرو و شیرین، به‌طور پیچیده‌تری به تصویر کشیده شده‌اند و انگیزه‌های آنان در لایه‌های زیرین و گاه متناقض ظاهر می‌شود. نظامی با چیره‌دستی داستانی را روایت کرده که در آن عشق در برابر قدرت و هوس در برابر نجابت قرار می‌گیرد، و این تضادها نه‌تنها در سطح روابط شخصیت‌ها، بلکه در درک و تحلیل رفتار آنها نیز نمایان است.

در این روند، شاپور به‌عنوان شخصیتی زیرک و تدبیرگر به نمایش درمی‌آید که برخلاف ظاهر خود، در حقیقت در پس‌زمینه بسیاری از تحولات داستانی قرار دارد و به‌طور ماهرانه‌ای شرایط را به نفع خود و خسرو تغییر می‌دهد. برخلاف آنچه که در تحلیل‌های پیشین آمده است، شاپور تنها عاشقی ساده‌دل و دلسوخته نیست، بلکه فردی است که با فریب و نقشه‌های هوشمندانه، در مسیری که برای خود ترسیم کرده، از هر فرصتی برای

رسیدن به هدفش بهره می‌برد. در این میان، بزرگ امید، که به‌عنوان مشاور خردمند و عالم در دربار شناخته می‌شود، با تصمیمات نابخردانه و مشاوره‌های غلط خود، مسیر خسرو را به خطر می‌اندازد و نهایتاً به یک شخصیت کوچک و بی‌اثر تبدیل می‌شود. در حقیقت، آنچه که در ظاهر به‌عنوان یک قصه عاشقانه میان خسرو و شیرین به‌نظر می‌رسد، در باطن، نوعی بازی قدرت، هوس و دسیسه است که در آن حتی شخصیت‌های فرعی نیز نقشی تعیین‌کننده دارند. از این منظر، نظامی با تحلیل عمیق و واقع‌بینانه‌تری از عشق و قدرت، نشان می‌دهد که خسرو هر زمان که با دوگانه عشق و قدرت مواجه می‌شود، بدون تردید عشق را قربانی قدرت می‌کند و در نهایت، از نظر اخلاقی، داستان خسرو و شیرین از یک افسانه عاشقانه به یک تحلیل پیچیده و پر از تضادهای انسانی تبدیل می‌شود. به این ترتیب، این پژوهش اثبات می‌کند که نظامی نه تنها در پی نمایش یک عشق آسمانی و پاک نبوده، بلکه در حقیقت می‌خواسته با استفاده از داستان‌های به‌ظاهر عاشقانه، معانی عمیق‌تری را درباره روابط انسانی، سیاست، قدرت و فریب‌کاری درون جامعه خود بیان کند. شاپور، با تمامی زیرکی و دسیسه‌های خود، به‌عنوان قهرمان واقعی این داستان شناخته می‌شود، که به‌نوعی می‌توان او را مغز متفکر تمامی تحولات و تصمیمات داستان دانست.

منابع

کتاب‌ها

- ۱- احمدی، بابک، (۱۳۹۱)، *ساختار و تأویل متن*، تهران: مرکز.
- ۲- بارت، رولان، (۱۳۸۲)، *اس/زد*، ترجمه پرویز مهاجر، تهران: مرکز.
- ۳- _____، (۱۳۸۷)، *درآمدی بر تحلیل روایت‌ها*، ترجمه محمد راغب، تهران: فرهنگ صبا.
- ۴- پاینده، حسین، (۱۳۹۷)، *نظریه و نقد ادبی*، درس‌نامه‌ای میان‌رشته‌ای، تهران: سمت.
- ۵- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد، (۱۳۶۷)، *دیوان اشعار*، تصحیح انجوی شیرازی، نهران: جاویدان.
- ۶- سجودی، فرزانه، (۱۳۸۲)، *نشانه‌شناسی کاربردی*، تهران: قصه.

- ۷- _____، (۱۳۹۳)، *نشانه‌شناسی: نظریه و عمل*، چاپ دوم، تهران: علم.
- ۸- صفوی، کورش، (۱۳۹۳)، *آشنایی با نشانه‌شناسی ادبیات*، تهران: گیسوم.
- ۹- کالر، جاناتان، (۱۳۸۸)، *نظریه ادبی*، ترجمه عباس مخبر، ویرایش دوم، تهران: مرکز.
- ۱۰- نظامی گنجهای، الیاس بن یوسف، (۱۳۶۶)، *خمسه*، تصحیح محمد وحید دستگردی، تهران: علمی.

مقالات

- ۱- حق طلب، رحمت‌الله و همکاران، (۱۴۰۱)، «بررسی و تحلیل شاخصه‌های تعلیمی قابوس‌نامه در ارتباط با روابط والدین فرزند بر اساس نظریه رمزگان‌های پنج‌گانه رولان بارت»، *پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی* (پژوهش‌نامه زبان و ادبیات فارسی)، شماره ۵۳: ۱-۲۴.
- ۲- دالوند، لیلا و همکاران، (۱۴۰۲)، «تحلیل رمان آزاده خانم و نویسنده‌اش از رضا براهنی بر اساس نظریه رمزگان پنج‌گانه رولان بارت»، *سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی* (بهار ادب)، شماره ۱۶: ۷۵-۹۳.
- ۳- ذوالفقاری، محسن و قنبریان‌شیاده، سکینه، (۱۳۹۷)، «خوانش نشانه‌شناسی لایه‌ای در فرایند معنایی منظومه خسرو و شیرین نظامی»، *متن‌شناسی ادب فارسی*، شماره ۱۰: ۶۲-۴۹.
- ۴- سجادی، بختیار و بابایی، پیام، (۱۴۰۳)، «بررسی نشانه‌شناختی داستان از منظر «خواندنی» و «نوشتنی» در نظریه رولان بارت، مطالعه موردی «فارسی شکر است» اثر جمال‌زاده و «س.گ.ل.ل» اثر هدایت»، *پژوهش‌های زبان‌شناسی: نظریه و کاربرد*، شماره ۴: ۲۴-۱.
- ۵- صفری، جهانگیر و حسینی، سیدمجتبی (۱۳۸۸)، «سیمای شاپور در منظومه خسرو و شیرین، نشر پژوهی، ادب فارسی، شماره ۲: ۲۳۱-۲۰۳.
- ۶- عبدالله‌زاده، طویه، وجیهه ترکمانی باراندوزی، (۱۴۰۱)، «بررسی عشق اروس، عامل زیبایی داستان در «ویس و رامین» و «خسرو و شیرین» (با تکیه بر نظریه جان لی)»، *جستارنامه ادبیات تطبیقی*، شماره ۱۹: ۱۷۹-۱۵۵.
- ۷- نظیفی، نرجس، (۱۳۹۵)، «مهبین‌بانو و شاپور (خردمندانی فرزانه در منظومه خسرو و شیرین)»، *همایش بین‌المللی شرق‌شناسی، فردوسی و فرهنگ و ادب پارسی*، تهران.
- ۸- یآوری، سیده فاطمه و دیگران، (۱۴۰۰)، «بررسی، تحلیل و مقایسه سرمایه‌های

بررسی رمزگان هرمنوتیک منظومه خسرو و شیرین نظامی و تحلیل روابط پیچیده ... / ۱۳۵

فرهنگی شخصیت‌های زن در داستان‌های جلال آل احمد و سیمین دانشور؛ بر اساس نظریه پی‌یر بوردیو»، جستارنامه ادبیات تطبیقی، شماره ۱۷: ۲۸-۴۹.

۹- یوسف قنبری، فرزانه، (۱۳۸۹)، «آیا صدای شیرین همان اندیشه نظامی است؟»، اندیشه‌های ادبی، شماره ۴: ۱۵۹-۱۴۱.